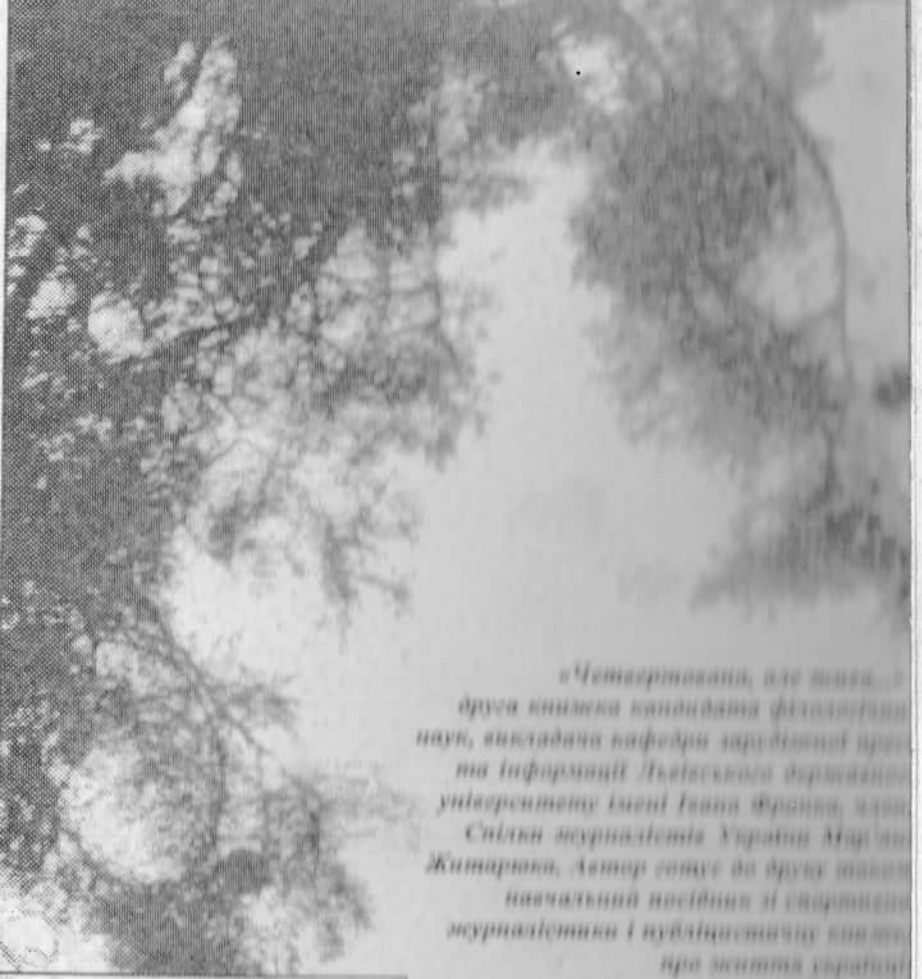

«Четвертована, але жива...» — друга книжка кандидата філологічних наук, викладача кафедри зарубіжної преси та інформації Львівського державного університету імені Івана Франка, члена Спілки журналістів України Мар'яни Житарюк. Автор сотує до друку також навчальний посібник із спецкурсів журналістики і публіцистики, книгу про життя українців в Естонії, Латвії, Молдові.

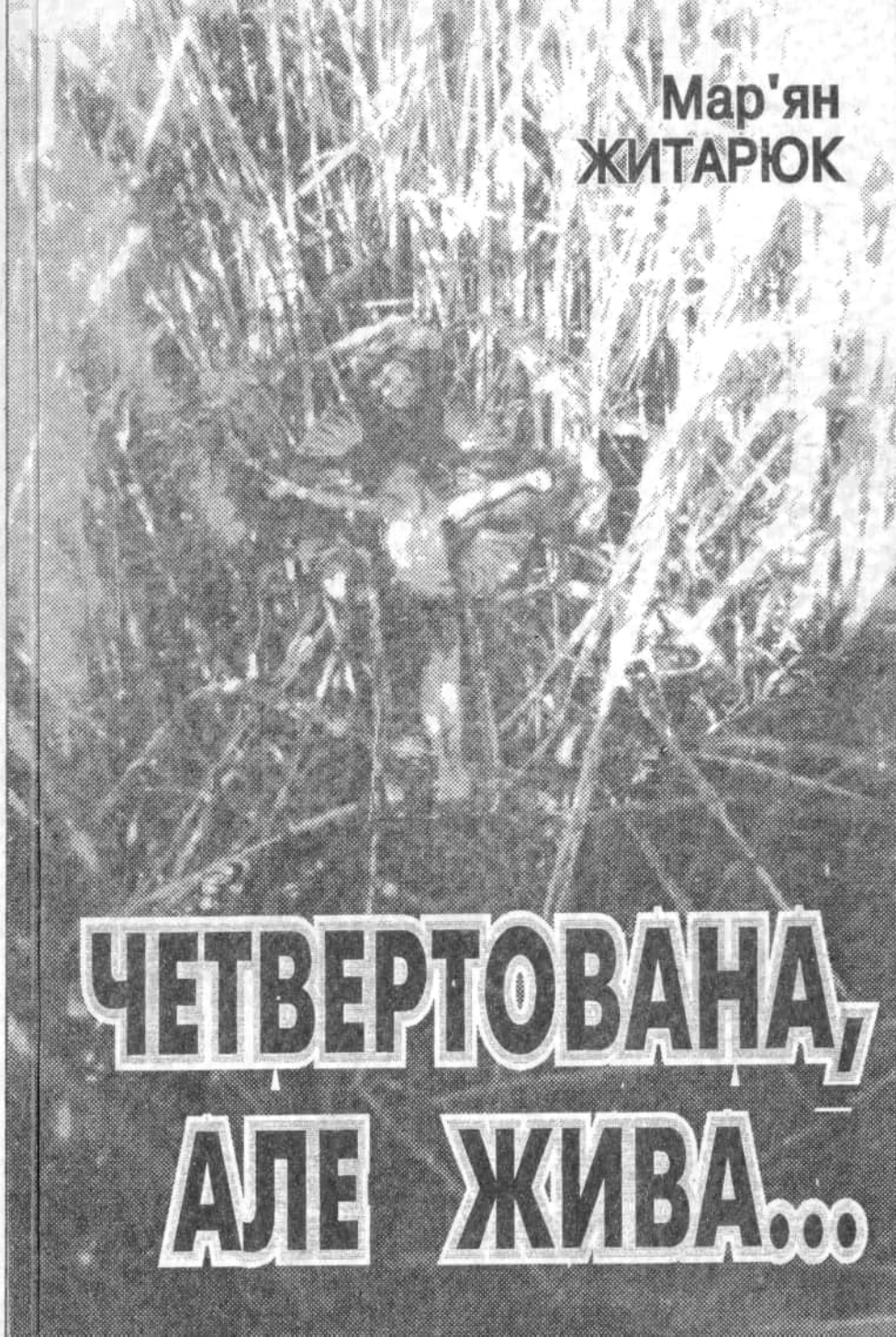

Мар'ян
ЖИТАРЮК

ЧЕТВЕРТОВАНА, АЛЕ ЖИВА...

Мар'ян ЖИТАРЮК

ЧЕТВЕРТОВАНА, АЛЕ ЖИВА

Закордонна преса про політичні процеси в Україні напередодні другої світової війни

Львів
Видавництво «За вільну Україну»
1997

ББК Т3 (2Ук) 7-3
Ч612.3 (2Ук) 6-51 «Діло»
Ш5 (2=Ук) 7-334.7
Ш5 (2=Ук) 7-344.7

Житарюк М.Г. Четвертована, але жива. Закордонна преса про політичні процеси в Україні напередодні другої світової війни: Монографія. - Львів: За вільну Україну, 1997.-128 с.

Ж-74
ISBN 966-95023-8-1

Рекомендовано до друку кафедрами зарубіжної преси та інформації у Львівському державному університеті імені Івана Франка та міжнародної журналістики і масових комунікацій в Інституті журналістики при Київському університеті імені Тараса Шевченка

РЕЦЕНЗЕНТИ:
Й.Д.ЛОСЬ, доктор політичних наук (Львівський державний університет імені Івана Франка),
В.Ф.СОЛДАТЕНКО, доктор історичних наук (Інститут національних відносин і політології Національної Академії Наук України),
В.І.ШКЛЯР, доктор філологічних наук (Інститут журналістики при Київському університеті імені Тараса Шевченка)

При повному або частковому відтворенні матеріалів даної публікації посилання на видання обов'язкове

Монографія є першою спробою проаналізувати формування закордонною пресою громадської думки про політичне і національно-визвольне становище України 30-х років XX століття в ракурсі пресознавства. У ній досліджуються концептуальні публіцистичні виступи про польську, радянську, румунську і чехословацьку політику щодо українців у німецькій, французькій, британській, швейцарській, австрійській, бельгійській пресі.

Може зацікавити дослідників українського національно-визвольного руху даного періоду, зокрема істориків, політологів, журналістів, громадських і політичних діячів.

ISBN 966-95023-8-1

© М.Г.Житарюк, 1997

ВСТУП

Як незалежна держава, Україна розбудовує не тільки внутрішню, а й зовнішню політику. Ні перше, ні друге неможливе без адекватної оцінки історичних проблем і явищ.

Вивчення української проблеми в контексті світової політики 30-х років XX століття становить особливий інтерес. По-перше, у цей час Україна як державне утворення де-юрс перебувала в політичному офсайді (самостійна Українська Народна Республіка потерпіла фіаско, а її територія була розчленована між чотирма державами - Радянським Союзом, Польщею, Чехословаччиною та Румунією). По-друге, де-факто в Україні - як московській колонії відбулися активні суспільно-політичні процеси (ліквідовано політику «українізації», винищено українську націю шляхом голокосту і політичного терору). Аналогічну політичну боротьбу не тільки за утвердження природних прав населення, а й політичну автономію (Закарпатська Україна) вели українці у Східній Галичині та Буковині.

З історичної, рівно ж і політологічної точки зору, дана тема актуальна ще й тим, що українські землі, будучи поділеними за географічним принципом, потрапили не тільки в політичну залежність від згаданих вище держав. Попри все інше, за межами етнічної України таки дебатувалось питання політичного стану і статусу майбутньої України. Насамперед в англійському парламенті та Лізі Націй. На арену, окрім більшовизму та фашизму, вийшла ще одна політична доктрина, породжена у XX столітті, -націонал-соціалістична. На теренах України окупаційні режими намагались прищепити все перелічене. Проте найглибше коріння пустив більшовизм.

Політичні процеси в Україні у 30-і роки ми намагаємось простежити не тільки методом аналізу історичних подій та явищ, а насамперед - аналізу українських та зарубіжних політичних коментарів, опублікованих у львівському «незалежному національному щоденнику» «Діло» [122, 155]. Щоправда, з часу своєї появи, «Діло» відстоювало різні ідеології, з 1925 року, наприклад, стояло на політичній платформі УНДО, «проте ніколи не було офіційним партійним знаряддям і часто виступало з критикою активної політики проводу і підтримувало думку опозиції» [93, 522]*. «Діло» відіграло величезну роль в історії не тільки Галичини, але взагалі всієї України, будучи не лише промотором усіх організаційних починів краю та непохитним оборонцем національних прав галицьких українців перед чужою владою, але СПІВТВОРЦЕМ І ПРОПАГАТОРОМ

*** Тут і надалі в цитуванні зберігаємо лексичні та орфографічні особливості оригіналу. Пунктуацію узгоджуємо з сучасними правилами української мови.**

ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ» [122, 155]. Тому, з огляду на політичну вагу щоденника і малодослідженість його змісту, ми намагаємось глянути на «українську проблему» з допомогою політологічної публіцистики - як національної, так і зарубіжної - насамперед передруків у «Ділі».

У такому аспекті дана тема ще не досліджувалась. Окрім того, беззаперечним є прикладне значення даної наукової праці. А саме: а) можливість побачити себе у дзеркалі політичних концепцій очима європейської преси; б) простежити політичні кроки української еліти очима власне української преси; в) розглянути «Діло» як потужне наукове, політичне, історичне та культурологічне джерело; г) зробити застережливі для молодої Української держави висновки.

Об'єктом дослідження є політична публіцистика закордонної преси та української газети «Діло», зокрема українська проблема - як одне з чільних питань перерозподілу, політичної структуризації Європи і геополітичних трансформацій, етапи його становлення, функціонування і перекреслення, політична діяльність західних та українських політиків.

Предметом дослідження є боротьба українців у Польщі, Радянському Союзі, Чехословаччині та Румунії за свої політичні права у 1930-і роки і тогочасні відгуки цієї боротьби в парламентах, урядах і засобах масової інформації західних країн.

Так, у Східній Галичині найгучнішою і найрезонанснішою стала справа так званої пацифікації українських селян польською владою восени 1930-го. Саме після польського терору цією справою зацікавились англійські парламентарі, Ліга Націй, інші міжнародні організації, преса. До 1935 року польські урядові чинники перебували в очікуванні рішень Комітету Трьох, тоді як окремі західні політичні діячі закликали європейський політичний істеблішмент надати Східній Галичині автономію через невиконання Польщею меншиневих зобов'язань щодо українців.

У Радянській Україні після політики українізації прийшов масовий терор проти всього українського, навіть комунізму. Політичний жест Сталіна - штучно створений голокост проти українського селянства, що складало генофонд української нації - з одного боку, дозволив позбутися мільйонів українців фізично, з іншого боку, виявився неспроможним знищити українців загалом - як на теренах окупованої більшовизмом України, яка в цих умовах ще більше загартовувалась, так і за кордоном.

У сучасних умовах більше уваги слід приділити розкриттю політичної доктрини націонал-соціалізму, бо її досі помилково ототожнюють по суті із фашистською доктриною. Пропагандисти націонал-соціалізму були ініціаторами не постання на європейському континенті нової Української держави (як помилково вважали окремі представники українських націоналістичних і патріотичних проводів - не без допомоги потужної німецької пропаганди), а всього лише розіграшу «української карти» на

свою користь. Про це свідчить і гіркий досвід Карпатської України.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1930-1939 років, який характеризується не тільки перебуванням української нації під впливом чужих держав. Потепління, трансформація і швидка зміна політичного клімату в Європі загалом динамізували перебіг подій і на українських землях. Загострення національних, політичних, соціальних та культурницьких проблем засвідчило ПРОБУДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ.

Про ступінь наукової розробки проблеми слід сказати, що питання політичного становища української нації в Радянському Союзі, Польщі, Чехословаччині і Румунії та її боротьби за незалежність, загалом розгляд «української карти» - на перетині мілітаристсько-силових та культурницько-історичних концепцій, деспотизм, шовінізм та войовничість Москви проти найменших національних проявів як складові російсько-імперського більшовизму є досить актуальними і особливо активізовані з огляду на здобуття Україною незалежності і потребами перегляду наукової політико-історичної спадщини нашого народу в умовах демократизації українського суспільства. Це прекрасно розуміють українські вчені, в яких тепер з'явилася реальна можливість без негативних наслідків тоталітарно-монопартійно-державної ідеології нарешті з'ясувати правду про боротьбу українського народу за національні, політичні і соціальні права, за здобуття українським народом своєї державності.

Термін «українська проблема», яким ми послуговуємось, загалом не новий. Є він у численних публікаціях львівського «Діла» впродовж 30-х років - як власних кореспондентів, так і представників західної політологічної публіцистики. Аналіз опрацьованого матеріалу дозволяє сказати, що прихильники постання на політичній карті нової держави Україна вживали у своїх виступах, що мали найменшу дотичність до українських земель або її представників, слова «Україна», «українська справа», «українська проблема». У той же час противники української нації називали її «Малопольщею», «Малоросією», намагалися подати українську проблему - справжній вузол світової політики, який неодмінно треба було розв'язувати, в найкращому випадку як «українське питання».

Перед ким стояло ПИТАННЯ - буде Українська держава чи не буде? Зрозуміло, що відновлення державності - справа нелегка, особливо тоді, коли політично і географічно ця держава розділена між ненаситними сусідами. Тобто проблема тут існувала справді серйозна і потребувала зусиль не тільки одних українців, навіть не одних лише сильних країн Заходу, а й згоди з боку Москви, Варшави, Праги, Бухареста, Берліна та деяких інших держав. Українська проблема - дуже серйозне питання політичного перерозподілу - всупереч бажанням багатьох, ІСНУВАЛА. Це засвідчують і численні політичні публікації 30-х років. Отже, для одних існувала українська проблема, для інших - українське питання. Автор

монографічного дослідження ніколи не стояв перед дилемою - яка дефініція правильніша. Оскільки відомо дві редакції, то творці-співтворці кожної з них мають право їх аргументувати. Аналогічно, як не зможе автор назвати західноукраїнські землі «Малопольщею», не буде він ставати всупереч довоєнному визначенню «українська проблема» на бік особливо розповсюдженого в радянські часи чужого визначення «українське питання».

Розгляд політичної публіцистики дозволяє підсумувати: конкретна проблематика монографії (тобто вивчення досвіду боротьби за українську автономію в Польщі як ознака національної гідності і політичної зрілості галичан, українсько-чехословацькі стосунки у політичних концепціях і публікаціях, політика тотальної румунізації, проблеми державницької самоідентифікації українства в умовах політичного, господарського і культурного поневолення як об'єкт розгляду англійським парламентом, відкриті і таємні сторони щодо української державності в німецьких політичних концепціях, відголос української проблеми в інших країнах, а також більшовизм - як релігія і спосіб буття, колективізація, голодомор, ліквідація інтелігенції) подана не тільки на основі публікацій українських авторів (Див.: Діло. - 1930-1939), що ґрунтуються, крім політичної логіки, на патріотичних почуттях авторів, а й з допомогою передруків більшості найважливіших виступів зарубіжних авторів - як проукраїнського змісту, так і антиукраїнського (що засвідчує неупередженість і плюралізм думок, переконань і концепцій), серед яких чимало вчених та діючих у досліджуваний період політиків (Е.Амменде, Е.Бове, Ґарнет У. Шерман, Р.Дейвіс, Ж.Делюврі є, Б.Епштайн, Е.Еріо, З.Пеленський, Нечас, Л.Лавтон, Л.Майнард, В.Мартен, Р.Мартель, В.Нейпіл, С.Ніколау, Ф.Таддей, А.Тиль, Дж.Тревізонно та інші).

Особливе місце автор надає вивченню причин і наслідків політичної режисури (з боку унітарної Москви), що була реалізована з допомогою голодомору 1932-1933 років і не мала нічого спільного з соціальним чи природним лихом. Нас цікавить резонанс з приводу вищезгаданого - серед політичних діячів Заходу, наприклад, Голови Ради Ліги Націй п.Мовінкеля, численні виступи у парламентах (особливо англійському), на Форумі Союзу Народів, у пресі (англійській, американській, німецькій, бельгійській, швейцарській, японській). Актуальність подібних досліджень не втрачає сенс досьогодні, адже чимало вчених по всьому світу все ще виявляють нові факти і свідчення про геноцид проти української нації, про злочин проти людства. Незважаючи на те, що радянський тоталітаризм змусив забути голод, колективізацію, терор аж на півстоліття.

Епоха горбачовської перебудови, проголошення демократизації суспільства, гласності привідкрили глуху завісу невідомості. Багато чого таємного, забутого, незнаного стало відкритим, згаданим, відомим. Українські друковані органи почали оприлюднювати документи, свідчення

про голод ще живих свідків вимирання братів і сестер. Справжню революцію у зламі масової свідомості громадян радянського суспільства зробили дві київські газети - «Сільські вісті» та «Літературна Україна» і львівський літературно-мистецький журнал «Жовтень» (з 1990 року перейменовано на «Дзвін»). Про голокост 1932-1933 років вийшла друком спеціальна література - «Маняк В. «33-й: голод»: Книга меморіал»; «Колективізація і голод на Україні, 1929-1933» та деякі інші.

Як бачимо, більшість окреслених проблем досліджували українські і зарубіжні вчені. Якщо говорити про класично історичний аспект, то тут ми ставили собі за мету, по-перше, на прикладі політологічної публіцистики «Діла» показати, як важливо грамотно керувати динамікою суспільної свідомості, формувати власне історичну свідомість - як найвищу етичну і духовну вартість людини, по-друге, з'ясувати феномен розгорнутої аргументації українського «Таймса», унікального історичного явища щоденної газети, яка в умовах окупації зуміла репрезентувати українську еліту.

Основу джерельної бази нашої монографії складають опубліковані документальні та архівні матеріали - як українського, так і закордонного походження, які знаходимо в утримуваних донедавна у спеціальних фондах бібліотек підшивках львівського щоденника «Діло», інші, в тому числі й сучасні, періодичні видання. Опрацьовано понад 25000 сторінок «Діла», а це, на нашу думку, дозволяє виявити страшну правду 30-х років і дає нам право для проведення даного дослідження.

Ми робимо спробу проаналізувати сутність історичних подій 30-х років XX століття, політичні відносини в європейських країнах з початку 30-х років до початку другої світової війни та місце в них української проблеми, українського фактора (за матеріалами політологічної публіцистики, що знайшли своє відображення на сторінках якісної суспільно-політичної, хоч номінально і партійної, але за суттю національно-патріотичної (з елементами ліберальних підходів) газети «Діло»). Ми намагаємось також з'ясувати вплив газетних публікацій на формування національної ідентичності української нації в досліджуваний період і її значення для наступних поколінь, в тому числі й для сучасної України - в сенсі становлення і розвитку внутрішніх і зовнішніх політичних відносин.

У монографії на основі методів аналізу, аналогії і узагальнення досліджуємо місце і значення української державницької публіцистики на сторінках «Діла», а також політологічні виступи 30-х років в інших країнах.

Все це вимагало переосмислення, уточнення, критичного аналізу вже зібраного та опрацьованого матеріалу, який, переважно, стосується історичних аспектів досліджуваних проблем. На базі джерельних матеріалів (багато з яких вперше введено в науковий обіг) - показу багатогранності,

фаховості, проблемності і глибинності політологічної публіцистики.

Чи не вперше автор намагається простежити процес трансформації політичної думки європейських держав крізь призму газетних матеріалів, які (хоч і не можуть претендувати на наукову вичерпність, проте становлять великий інтерес) у Східній Галичині свого часу відігравали дуже важливу політико-національно-просвітницьку місію і були об'єктом спостереження закордонними посольствами, що працювали у Варшаві.

З прикладних надбань дослідження найцінніше те, що воно дозволяє не тільки частково розширити теоретико-методологічні знання щодо політичної ситуації в Європі напередодні Другої світової війни і місця в ній майбутньої України, а насамперед адекватніше оцінити інформаційно-публіцистично-пропагандистське забезпечення в країнах з політичними доктринами тоталітаризму.

На нашу думку, матеріали монографії можна використовувати для комплексного та цілісного вивчення історії політичних явищ та процесів першої половини XX століття, а з допомогою джерельної бази - розширити хрестоматійний історичний, політологічний і публіцистичний матеріал. Висновки можуть бути використані істориками, політологами, журналістами, всіма, кого цікавить політична історія та політологічна публіцистика.

ДАВНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ

Перед тим, як безпосередньо перейти до з'ясування формування європейською пресою громадської думки про політичні процеси в Україні, дозволимо собі зробити невеличкий екскурс у минуле - аби з'ясувати, який стан і статус даної проблеми напередодні і після першої світової війни.

Треба віддати належне українському вченому-націологу О.Бочковському, який ще 1927 року надрукував у «Тризубі» (Ч.26-27) - «з нагоди 10-х роковин Центральної Ради» - велику наукову розвідку «Европа та українське питання». Сучасний вчений М.Швагуляк прокладає місток у вивченні суспільно-політичної ситуації в Західній Україні з 20-х років XX століття у 30-і. Миж, пам'ятаючи слова О.І.Бочковського про те, що «відношення Европи до українського питання та відбиття його в европейській політичній літературі ПІД ЧАС Центральної Ради не буде добре зрозумілим без хоч би загально освітлення стану цієї справи ДО війни, а подекуди й ПІСЛЯ неї», ніби переймаючи естафетну паличку, поширюємо хронологічні межі на всі 1930-і роки.

Втім, зупинемось детальніше на публікації у «Тризубі». Хоч статті й виповнюється 70 років, про неї в нас знає лише вузьке коло фахівців. А проте вона дає чітке уявлення про те, як європейська громадська думка інформувала про Україну й український національний рух.

Так, ще 1905 року відомий віденський часопис, «Ruthenische Rundschau» (перейменований згодом у «Ukrainische Rundschau»), що виходив німецькою, влаштував цікаву міжнародну анкету з приводу заборони української мови указом 1876 року. Тоді чи не вперше представники європейської науки, літератури та культури прилюдно висловились про українське питання. Відтоді приятелем українського народу став «велет ново-норвезької літератури» Б'єрнсон. Напередодні війни відомий український професор Рудницький видав німецькою мовою монографію про Україну та українців - «Ukraina. Land und Leute».

Українській справі було присвячено спеціальне число паризького журналу «Les Annales des Nationalites» (1913. - N 3-4). Перед цим з'явилась інформаційна брошурка Федорчука «Le reveil national des Ukrainiens» (Paris, 1912). Докладну інформаційну розвідку про українське питання в історичному розвитку авторства Михайла Грушевського на початку війни надрукував часопис «Revue politique internationale» (пізніше «Союз Визволення України» видав її окремою брошурою німецькою мовою - «Die Ukrainische Frage in historischer Entwicklung» (Wien, 1915).

В Англії вийшла монографія Бедвіна Сандса «The Ukraine; a lecture

on Ukrainian history & presentday political problems» (London, 1914). О.Бочковський при цьому зауважує, що це «либонь і вся бодай найголовніша інформаційна література, з якої перед війною Европа черпала своє знаття про український рух».

Війна не зменшила, а, навпаки, викликала новий інтерес до української справи. Відомий український націолог відзначає нарис німецького публіциста G.Cleinow'a - «Das Problem der Ukraina» -«дуже цікаву спробу об'єктивного хоч і не безпомилкового аналізу української проблеми в цілім її розсягу». Можна виділити і німецького вченого Г.Рорбаха, однак і в нього русофобія переважала над українофільством. «Із зрозумінням далекойдучого політичного значіння цієї проблеми й хронологично чи не перший з'ясував це українське питання» шведський соціолог Ґ.Ф.Стеффен у праці «Krieg und Kultur: Sozialpsychologische Dokumente und Beobachtungen vom Weltkrieg», 1914.

О.І.Бочковський у своєму огляді згадує й інші цінні праці. Ми ж детальніше зупинемось на фактологічному джерелі, з якого почерпнули найбільше.

УКРАЇНСЬКИЙ «ТАЙМС»

Енциклопедія Українознавства називає львівський щоденник «Діло» всеукраїнським пресовим органом із власною незалежною думкою, що відігравав визначну роль у національному житті Галичини, а в час між двома світовими війнами ще й на північно-західних землях; формував національно-демократичну думку та більше, ніж будь-яка інша газета, віддзеркалював події на всіх українських землях і залишився одним з найбільших джерел історії української політичної думки» [89, 521-522].

В останні роки спостерігаємо особливе і закономірне зацікавлення цим виданням. Так, дослідник національно-патріотичної журналістики України І.Крупський вважає, що публікації «Діла» були «не тільки літописом пробудження нації, її боротьби за свої права, а й школою політичного виховання» [137]. Ю.Шаповал, який тривалий час працював над комплексним вивченням популярного часопису, навіть у наш час, 1995 року, слушно зауважує, що «Діло» - «одна з унікальних, на сьогодні не досліджених сторінок історії української преси». Насамперед - «впливом часопису на суспільну свідомість українців», творенням «патріотичної ідеології», формуванням з українців «сучасної української нації, яка політично і культурно стрімко входила у світову цивілізацію» [331]. Й.Лось, ведучи мову про український «Таймс», завжди наголошував на моральності його публіцистики [149; 150].

Але слід зауважити, що такі дослідження і висновки про «Діло» -поки що швидше винятки, ніж правило. У даному дисертаційному дослідженні ми спробуємо сказати добре слово про взірець української преси, газету, що виходила майже 60 років поспіль.

Сьогодні не тільки теоретики журналізму, а й журналісти-практики активно вживають означення «якісна преса». Здебільше - на позначення сучасних видань, що не епігонізують «жовту» пресу. Часом почуєш в ефірі або прочитаєш в газеті чи журналі й таке: «Чи з'явиться нарешті в Україні якісне видання?»

З одного боку, приємно, що ця тема сьогодні обговорюється, з іншого ж - все-таки прикро, що (нехай і через об'єктивні причини, притаманні тоталітарному режимові) не до кінця знаємо свою історію, в тому числі й історію української преси. Інакше б не ставили питання про появу (тобто відсутність) якісного українського видання. Майже 60 років у Львові виходила газета «Діло», яка в останнє десятиліття свого існування (до серпня 1939 року) практично ні в чому (фаховості, оперативності, концептуальності тощо) не поступалася найкращим європейським періодикам.

Якісну пресу як тип видання спеціально досліджують у США (Дж.Меріл)[412], Італії (Г.Монтіні) [413], інших країнах. В Україні цій темі

спеціальний розділ своєї монографії «Патогенний текст» [224] присвятив Б.Потятиник. На думку цих вчених, до найважливіших характеристик елітних якісних видань слід зарахувати повноту і всебічність висвітлення закордонного і внутрішнього життя, включно з політикою, економікою, мистецтвом, наукою та освітою, глибоку інтерпретацію подій, подачу тла, на якому розгортаються новини, гідність, яка характерна для оформлення і стилю, відсутність сенсаційності, істерії та культурний тон, неупередженість та високоетичний підхід до справи, зацікавленість у загальнолюдських проблемах, відмінна редакційна сторінка та орієнтація, що виводить часопис за межі провінціалізму.

До «якісних» часописів зараховують «The Times» (Великобританія), «Corriere della Sera» (Італія), «Асахі Шімбун» (Японія), «Frankfurter Allgemeine Zeitung» (ФРН), «New York Times» та деякі інші видання сучасності (всього близько сорока газет). А започаткувала газетярство нового часу швейцарська «Neue Zuricher Zeitung», заснована ще 1780 року, яка намагалася «подавати не строкату мозаїку, а цілісну картину подій» [412, 7]. На перший погляд, випадковий читач може бути спантеличений важкими інтелектуальними публікаціями, але читач мотивований і зацікавлений зробить висновок, що це не просто газета, а щоденна енциклопедія. Засновниця «The Christian Science Monitor» Мері Бейкер - одного з найкращих видань США (з 1908 року), - визначила принцип діяльності ще в передовиці першого числа: «Не поранити словом жодної людини, благословляючи натомість усе людство» [224, 227]. Серед газет з серйозним і високоінтелектуальним підходом і французький щоденник «Le Monde» (з 1944 року), який, на думку Джона Мерілла, «стоїть далеко вище від більшості елітних якісних видань» [412, 201]. Про «L`Osservatore Romano» (заснована 1861 року) Папа Павло VI казав: «Очевидно, що новин ми даємо недостатньо. Зате ми формуємо думку... У цій газеті журналіст - це інтерпретатор, учитель, провідник» [413, 11].

Одне слово, якщо видавцям вдається здобувати друзів не замовчуванням чи підлабузництвом і не знущатися зі своїх ворогів, не ображати їх - це перша ознака солідності, толерантності, високопрофесійності та інших шляхетних рис, притаманних саме елітним, якісним виданням.

Якраз український щоденник «Діло» упродовж усієї своєї історії, будучи в лоні не тільки польського, а й загалом європейського інформаційного поля, гідно репрезентував українську пресу загалом. Він був не тільки голосом українства назовні. Здійснюючи багатовекторний зв'язок поміж українством і широким світом, «Діло» ретельно реєструвало усі прояви національного життя, правдиво і сумлінно виражаючи українську національну думку.

Як і інші передові часописи, «Діло» привертало увагу читача не зовнішніми атрибутами, в тому числі й зовнішнім виглядом. Тут справді

були відсутні світлини, тексти займали чимало місця, верстались не завжди кваліфіковано (як на сьогоднішнє розуміння оформлення і поліграфії) і, з огляду на те, що тут максимально довіряли авторам і якомога менше редагували тексти, не нівелюючи їхнього стилю, публікації не завжди читалися легко і беззастережно. Однак, з іншого боку, на сторінках популярного львівського видання функціонувала українська мова у всіх її відтінках - популярному та інформаційному стилях, галицькому і центральноукраїнському діалектах. Пожовклі сторінки щоденника - не просто історія, не звичайні документальні свідчення, які й сьогодні дозволяють по-новому глянути на наше минуле, збагнути й переосмислити його. Вони доносять до нас голос наших предків, нескорений дух українського друкованого слова в неволі і, безсумнівно, повинні бути вивчені.

У ювілейному числі «Діла», присвяченому 50-літтю газети, зокрема в публікації «Писане червоною кров'ю», Василь Панейко навів такий приклад: Бульвер Лайтон (автор «Останніх Днів Помпеї», свого часу дуже впливовий англійський політик) якось сказав у палаті послів: «Панове, якби мені довелося передавати будучим вікам доказ англійської цивілізації XIX століття, я не вибирав би ні наших корабельних доків, ні наших залізниць, ні публичних будівель, ні навіть оцього величавого парляменту, в якому перебуваємо. Ні, звичайного числа «Таймса» було б доволі, щоб дати цей доказ» [211, 4] . Не рівнятимемо англійський «The Times» з українським «Ділом» - як Велику Британію з поневоленою Україною. Але Василь Панейко має рацію, стверджуючи, що є таки «одна точка в істнуванні льондонського «Таймса» і львівського «Діла», на якій останнє не тільки видержує порівняння з першим, а ще й залишає його позаду. Точка ця: значіння кожного з обох щоденників для своїх громадянств <...> соромізна вага нашої скромної газети в історії нашої нації безконечно більша, ніж значіння величавого й гордого льондонського щоденника для нації британської» [211, 4]. Без «Таймса» Великобританія однаково не втратила б своєї державності, її мова і культура залишилися б одними з найбільших надбань людства. Але де була б Галичина? В якому духовному і матеріальному сирітстві опинилися б українці? Як розгорталася б національна свідомість і основна наша соборницька ідея, якби не виходило впродовж шістдесяти літ львівське «Діло»?

Хоч Україна вже здобула незалежність, ці питання все ще не втратили своєї актуальності. «Діло» ставило їх так чітко і гостро, що радянська влада практично заборонила до нього доступ. Окрім того, що товсті підшивки щоденника майже півстоліття припадали пилюкою у спецфондах бібліотек, та інформація, яка навіть і з'являлася в попередні десятиріччя, не відзначалася науковою виваженістю і обґрунтованістю. Ось найтрадиційніше визначення: «Діло» - українська бурж.-націоналістична газета <...> була провідником католицько-уніатського мракобісся, ворогом

революц. руху і Рад. влади» [305, 385]). Тому не викликає сумніву, що українська журналістика міжвоєнного періоду на територіях, що не входили до складу радянської України, потребує нових досліджень.

Значно більше писали про «Діло» в діаспорі, але й там до кінця не з'ясовано місце європейського часопису, який виходив у Львові з 1880 р. (як щоденник - з 1888 р.) до 1939 р. Інформаційні й аналітичні тексти не тільки про львівські чи польські справи, а й те, що робиться у світі («Діло» мало власкорів на всіх континентах і репрезентувало, з одного боку, українство за кордоном, з іншого ж - закордон для українців) - прояви неофіційної дипломатії. Історія «Діла» - це історія всебічної еволюції в усіх ділянках життя нашого народу в Галичині. І не тільки.

Від свого заснування і до останніх днів (коли до Львова прийшли радянські війська) «Діло» було репрезентантом чистої національно-політичної думки, незалежною трибуною вільного українського слова, оборонцем природних прав українського народу на власне незалежне життя. «Діло» ніколи не сходило ні на момент зі шляху національного незалежництва, ніколи не відступало від ідеалів українського соборництва, закликало всі провідні і відповідальні за долю народу кола до об'єднання й мобілізації національних сил.

Так, у своїй історії «Діло» переживало різні часи. Наприклад, після окупації Галичини російською армією у вересні 1914 р. воно змінило львівську прописку на віденську на цілий рік. У 1919-му, після закриття польською владою видавництва «Діла» 29 листопада 1918 р., національний часопис взагалі не виходив. Із січня до вересня 1920 р. замість «Діла» у світ вийшло 220 чисел «Громадської думки», з 6 жовтня до 13 листопада - 33 числа «Української думки». Від 25 січня до 29 вересня 1921 р. редакція закритого «Діла» випустила 198 чисел «Українського Вістника», а ще пізніше - з 18 лютого до 31 серпня 1922 р. - 154 числа «Громадського Вістника». І вересня того ж року відновлено «Діло», яке вже 3 листопада знову заборонено. Тоді вийшло 50 чисел. Із 8 листопада до 31 грудня «Діло» виходило під фірмою «Свободи». З початку 1923 р. знов був «Громадський Вістник», який проіснував до квітня, а з 3 квітня 1923 р. до серпня 1939-го «Діло» виходило під своєю назвою. Впродовж 1920-1923 років вийшло 726 чисел «Діла» під п'ятьма різними назвами.

Навіть сухий перелік назв редакції «Діла» - свідчення мобільності редакторів часопису, великої жаги до національної самоідентифікації, незламної віри у справедливість ідеї української незалежності, безмірної безкорисливості, жертовності і сміливості. Люди, які працювали в «Ділі», не могли думати лише про особисте, не могли піти на компроміс зі своїми переконаннями, не могли вийти з гри на українському боці і використовувати свій інтелект на розбудову чужих держав та гноблення своєї. Енциклопедисти, письменники, науковці, цвіт української нації - Іван Франко, Володимир Барвінський, Іван Белей, Михайло Грушевський,

Василь Щурат, Іван Крип'якевич, Степан Смаль-Стоцький, Степан Рудницький, Михайло Возняк, Богдан Лепкий, Осип Назарук, Анатоль Вахнянин, Осип Маковей, Євген Онацький, Василь Панейко, Іван Кедрин, - це далеко не повний перелік імен людей, що назавжди вписані великими буквами на сторінки історії України - насамперед за жертовність і відданість українській справі.

Завдячуючи всім їм і львівському «Ділові», українська преса не позбавлена великих традицій. Щоденник, згідно з завданнями преси, не стояв у «ніякій залежності від нікого. За виїмком залежности від Ідеї, якою є найвище добро Народу» [144, 2]. Додамо, що в цьому ряді знаходиться й державницька українська преса на Великій Україні.

З огляду на те, що преса «не лише репродукує зовнішні явища» [144], а «перепускає усіх їх передовсім крізь самостійний світогляд журналіста» [144], «є не лише об'єктом громадського життя, але й суб'єктом» [144], «могутнім чинником інтелектуального життя, будучи джерелом засобів людського духа» [144], їй належить величезна виховна місія. Тобто традиційне твердження - «який нарід, така й його преса» - можна трансформувати у нове: «яка преса, такий нарід». Якщо преса примітивна, хоч і популярна, користі від неї для суспільства не буде ні сьогодні, ні завтра, оскільки відсутність думки і чітко визначених моральних принципів у пресі веде до деградації. Спочатку - деградації окремих індивідів, а згодом - цілого суспільства. Якщо ж преса високоінтелектуальна, навіть не у всьому зрозуміла, вона спонукає до думки, осмислення, підтягує до своєї високої планки спочатку індивідуальностей, а потім - усіх, хто побажає і зможе. Не біда, що не всі надаються до вищих матерій, концептуалістичних поглядів. Гірше, коли є бажаючі, які не знають, з кого брати приклад. Тому в даному контексті слушною є думка про те, що «преса має завжди більші вимоги під адресою свого народу, ніж нарід відносно преси. Бо преса йде впереді національного шляху, показує нові стежки й нові цілі» [144]. Більше того, преса «є вчителем, який з ріжними дітьми має до діла, з якого часто вихованки навіть глузують, часто не розуміють його, інколи навіть геть покидають» [144]. «Діло» не накидало себе громадянству, воно було висловом громадської думки, виданням, яке було «кров'ю з крови й кістю з кости свого народу» [144], яке було безпосередньо зв'язане з тими політичними організаціями, які ведуть провід у народньому житті» [144].

Український письменник Богдан Лепкий, який, за його ж словами, надрукував у «Ділі» за ті довгі роки «писання на які два-три томи» [145, 2], накреслив прекрасні перспективи майбутнього національного щоденника: «Діло» виходитиме не щоднини, а щогодини, його редакція й адміністрація буде міститися у власній домівці на 44 поверхи. Будуть тоді в «Ділі» не тільки свої референти від найріжніших пекучих і непекучих справ, але й літаки, кораблі, бездротні телєграфи і всякі дива, про які навіть головному редакторові не сниться. Його заграничних представників будуть так

шанувати в світі, як нині шанують послів і амбасадорів, а його співробітники будуть їздити своїми власними автами, якщо не ракетовими возами на Марса та на інші планети, котрих ще не відкрито <...> І я жалую щиро, що мене вже тоді не буде» [145].

Б.Лепкий був справжнім мрійником. Але його мрії не стали реальністю не тільки через їх утопічність. Українство на початку XX століття все ще перебувало у летаргічному сні, з якого його вивели надзвичайні потрясіння (примусові «совєтизація» і «колективізація», геноцид, голодомор, ліквідація інтелектуального потенціалу нації) і просвітництво. Академік Смаль-Стоцький вказував на причини національного регресу: «Нераз роздумував я над тим, яка найбільша хиба спиняє наш поступ, а що дало іншим, далеко меншим народам цю силу, що вони досягли своєї мети. І на основі глибокого роздумування прийшов я до переконання, що найтяжча наша хиба лежить у нехтуванні всякої нашої традиції» [270, 5-6]. Академік вірить тільки в такий поступ нашого народу, який «виростає з рідного коріння, приноровлений до рідного грунту і не руйнує все старе, а будує нове із свого старого на народнім грунті <...> Напрям життя і культури залежить передовсім від того, у ЩО люди вірують і ЯК вони думають». Біда в тому, що ми, «зневірені у свої власні сили, хапаємося одного або другого чужого гасла, кидаємося на всі боки, як народ без історії, без традиції, без свого питомого обличчя» [270, 6].

Працівники і дописувачі «Діла» чудово знали, що утримуватися на хвилі настроїв і зацікавлень натовпу значно легше, ніж прямувати до далекої загальнонаціональної мети, іноді навіть незрозумілої пересічним громадянам. Дуже важко тим діячам і часописам, чий обов'язок прямо перпендикулярний до розколу нації, її творчих та елітних сил і які сміливо закликають до консолідації, єдності всього українства. Служіння ширшим інтересам свого народу, загальнонаціональній ідеї натикається на спротив і шкідництво не тільки чужих, але й своїх. Узагалі, у першій половині XX сторіччя українській пресі доводилося працювати в особливих умовах, коли, з одного боку, треба було боротися за своє матеріальне існування, а з іншого - творити читача. Останньої проблеми не мала більшість європейських народів, де завданням преси не було творення, наприклад, англійського, німецького чи французького читача, а перетягнення співвітчизників на свій бік.

Отже, ще 1880 р. - з моменту виходу у світ першого номера -»Діло» почало клопітку справу творення українського споживача періодичного видання, чим започаткувало нову еру в житті українства. «І хтоб у майбутності не торкнувся історії нашого періодичного друкованого слова, мусить починати її з «Діла» [208, 9]. Тому й не дивно, що інтелігенція, яка була заангажована до громадської чи політичної праці, не обходилася без «Діла». «...інтелігенція, яка творить місцеве українське життя й кермує

ним, починає дивитися на «Діло», як дивиться моряк на свій компас» [208, 10]. Це стало можливим і завдяки тому, що «Діло», як видання елітарне, не знижувало свій рівень задля повсякденних інтересів, а терпеливо чекало зросту українця до європейця. Час підтвердив слушність обраного шляху. І бажаний свідомий громадянин доріс до інтелектуальної та національної зрілости і готовий до адекватного сприйняття публікацій у своєму національному щоденнику, незалежно від того, на яку вони тему - політики, церкви, школи, кооперації, науки, просвіти, театру, музики чи спорту.

Українська інтелігенція усвідомила, що без «Діла» важко боротися за наші права, тому що шпальти цього щоденника - це певне віддзеркалення дійсності, з якою, аби не програти, просто необхідно рахуватися. Автор часопису Олександр Ковалевський влучно висловився: «Це правда, що ми душу галичан пізнавали з літератури, але незаперечною правдою є й те, що їхні політично-національні аспірації пізнавали ми з «Діла», як з «Діла» ми вчимося боротьби за права українського народу» [125, 17].

Ми вже зазначали, що радянське пресознавство ділило «Діло» на дореволюційне і післяреволюційне. Якщо перший період доволі непогано досліджений і описаний у посібниках, підручниках з історії української журналістики, монографіях, то що стосується 20-30 років XX століття - донедавна це ще суцільна «біла пляма». Але останнім часом, здається, ситуація виправляється. Так, наприкінці 1996 року вийшла у світ перша частина наукового видання «Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра» [183], яке хоч і не дає відповіді на всі запитання (очевидно, через невеликий обсяг - 10 друкованих аркушів), проте слушно відходить від усталеної радянської схеми періодизації української преси на «дореволюційну» і «післяреволюційну»; від розрізнення за географічним принципом - на «східно- і західноукраїнську». Це чи не перше київське видання, де різні українські часописи, серед яких і «Діло», подані в одному контексті - національної преси.

Якщо все-таки провести історичні паралелі між «Ділом» кінця XIX століття і «Ділом» 20-30 років XX століття, то, безумовно, ліпше враження справляє останнє.

Взагалі українська преса цього періоду (не тільки «Діло») становила для нової, радянської, влади і небезпеку, і загадковість. Більшовики, які прийшли на західні землі, були, як правило, неукраїнського походження. На фоні відсутності у їхніх серцях і душах національних коренів, незнання звичаїв і традицій, фахової підготовки, християнськості, концептуалізму та гуманізму - про здорову конкуренцію між новою комуністичною і традиційною місцевою пресою не могло бути й мови. Отже, восени 1939 року більшовики заборонили усі видання, що виходили в Галичині (у міжвоєнний період їх було 145, із них 46 - політичні [334]) - українською, польською та іншими мовами, а на їх місце запровадили своїх колективних пропагандистів, агітаторів і навіть організаторів [146, 155].

Як на початку своєї історії, так і до останніх чисел - щоденник «Діло» характеризує одна риса - віра в українську справу, яка, не зважаючи на різні переживання, обставини долі і навіть катастрофи - ніколи не вгасала. «Не штука стояти на позиції з наказу: натомість величезна штука стояти на становищі з переконання. Не тільки з надією на перемогу, але й без надії в перемогу української справи» [125, 18].

Contra spem spero - це, без сумніву, найбільша заслуга «Діла» і його творців. Contra spem spero - прикмета сильних і гордих -стала візитною карткою «Діла». Мабуть, у цьому й міститься таємниця того, чому і приятелі, і вороги шанували український часопис, завжди оглядалися на його позицію і сприймали її як непідкупну, правдиву думку всього українства.

Редактори і редакційні працівники «Діла» бажали рідному народові щастя й волі, не сумнівалися, що так воно і станеться, тому й стояли на позиціях життя-боротьби українського народу, а свої талант і знання використали «не в томах праць, що творять славу і увіковічнюють ім'я, а в безлічі переважно анонімних статей. Ось аж до самопожертви посунена служба нації для ідеї, а не для гроша» [22, 18]. І треба сказати, що «Діло» як вияв самоідентифікації особистостей, як виразник інтелектуального потенціалу української нації - не просто геройство, а щось значно більше. Це, мабуть, жертовність кількох поколінь української інтелігенції. Геройство іноді буває вимушеним і, як правило, випадкове - виявляється як рятунковий рефлекс. А жертовність - це свідомий вибір, зроблений на благо інших, які нерідко забувають навіть своїх рятівників.

«Діло» - повна протилежність бульварних видань. У 30-і роки його власні кореспонденти в Австралії, Манджурії, Росії, Англії, Франції, Німеччині, Австрії, Польщі, Чехословаччині, Іспанії, Румунії, Сполучених Штатах Америки, Канаді, Бразилії, Аргентині та деяких інших країнах працювали оперативно і фахово. Що відбулося у світі сьогодні, у Львові було відоме завтра. Цьому сприяли також професійні зв'язки як з українськими пресовими агенціями та виданнями, так і мононаціональними мас-медіа Європи і Північної та Південної Америки. Львівські редактори «Діла» розширювали географію і тематику публікацій, аби робити своїх читачів учасниками і очевидцями світової історії, аби розповідями про національно-визвольні змагання різних народів розбудити у співвітчизників жагу до волі, незалежної Української Соборної Держави у перспективі і самоповагу, почуття гідності - вже зараз.

Працівники «Діла» намагалися зробити впливову національну газету, за яку не було б соромно за кордоном. Аналітичність, компетентність та інтелігентність якої мала б «підтягувати» до якісно вищого інтелектуального рівня галицького читача.

Не буде помилкою сказати, що «Ділові» вдалося і перше, і друге. Ні для кого за кордоном не є таємницею, що «Діло» було гідним

репрезентантом всього українства впродовж десятків літ, особливо у 20-30-і роки нашого століття. Окрім українських емігрантів, газету передплачували представники усіх дипломатичних місій, що були акредитовані і працювали в польській столиці Варшаві.

Ось як з любов'ю і вдячністю згадує «Діло» професор С.Шелухин: «Пригадую, як сьогодні, нелегальну студентську бібліотеку Немоловського в Київі, а в ній «Діло» зі Львова. Факт існування українського часопису (та ще закордонного) робив на нас усіх кольосальне враження, яке доповнювалося враженням українського театру Кропивницького, що грав тоді в Київі. Здорова національна стихія на очах прокидалася до життя й розвитку, шукала собі ідейного змісту й виразу, бралася за працю. «Діло» було одним з тих будіїв і самим фактом сполучення ним Львова з Київом промовляло нам про єдність української нації, щепило ідею соборности і духовим сполученням нищило кордони» [335,3].

С.Шелухин згадує також, як одержували «Діло» (а згодом і «Зорю») зі Львова нелегально, контрабандно. Ластівкою-первістком, як наслідок цих контактів, стало створення трьох студентських організацій - культурників, політиків-драгоманівців і політично-національної. «В цім галицько-наддніпрянськім єднанні й русі велика заслуга належить «Ділові», яке відкрило київському українському громадянству перспективи відродження і відчинило шлях в Галичину, бо в Росії українську ідею відродження люто переслідували. «Діло» стало початком та ініціатором зв'язків між галичанами і наддніпрянцями в найширшому розмірі. В цім його велика заслуга перед цілою українською нацією: з малого виросло велике» [335].

У передовиці «50 літ на службі народу» львівський часопис «Свобода» писав про «Діло»: «Лиш тому наша неволя тривала так довго, що в нас не було своєї інтелігенції, свого проводу, і лиш тому ми за останні роки робимо милеві кроки вперед, що наш нарід має кому доручити й довірити заступати свої інтереси там, де голос народу можуть підносити лиш одиниці - його заступники» [254].

Мабуть, якби більшовицька діяльність плюс друга світова не спіткали Україну, «милеві кроки» привели б нашу державу до лона цивілізованих країн. Але нас не оминула трагедія. Мільйони людей (українські історики сперечаються за цифри - 3, 4, 5 чи 6, а за висновками міжнародної комісії, датованими 1990 роком - 12 [205]) померли під час голодомору в Україні 1932-1933 років, кожен третій дорослий українець загинув у другій світовій війні, не злічити замордованих у катівнях КДБ, тих, що не вижили на каторзі. А кому навіть і пощастило врятуватися, було не до активної громадсько-політичної діяльності на благо України. Тому середина XX століття - певний застій державницької ідеї на практиці. А після розвалу найбільшої у світі імперії маємо величезну руїну на всіх відтинках життя - у духовній і культурній сферах, на національному ґрунті, в економіці і політиці.

Сьогодні про минуле говорити легше, ніж видавцям і редакторам «Діла» у 30-і роки або ще раніше (у 80-і роки XIX століття) про їх сучасність. Але наші попередники не мовчали. «Ми завсіди сповняли свій обов'язок для «Діла», як воно сповняло свій обов'язок для нас - для народу» [254].

* * *

Ми намагалися оминути взаємини між видавцями і редакторами (а саме УНДО), оскільки це інша тема, яка не сприятиме консолідації нації, а тільки з'ясуванню питання, хто з українців є найкращий і найщиріший українець. З огляду, по-перше, на недостатність у вітчизняній пресознавчій науці відомостей про формування європейською пресою громадської думки про політичну ситуацію в Україні 30-х років і, по-друге, зважаючи на те, що скорочені або повні переклади таких публікацій найбільше з українських періодичних видань подавало саме львівське «Діло», ми, зовсім не ідеалізуючи цей щоденник, а лише віддаючи належне його авторам, нашим старшим колегам і усвідомлюючи, що, крім «Діла», небагато є інших газет і журналів, які могли б настільки повно і адекватно передавати ту невелику заангажованість зарубіжної преси українськими темами, вели мову саме про нього.

БОРОТЬБА СЛОВОМ ЗА УКРАЇНСЬКУ АВТОНОМІЮ ГАЛИЧИНИ Й УТВЕРДЖЕННЯ ДЕРЖАВНИЦЬКИХ НАСТРОЇВ СЕРЕД УКРАЇНЦІВ

Львівський щоденник «Діло» як справді національний часопис, залишаючись взірцем якісного українського періодичного видання, літописцем історії, намагався розглядати будь-яку тему комплексно і об'єктивно. Не були винятком і публікації про боротьбу українського народу за незалежність в умовах політичного, економічного і соціального поневолення з боку Польщі. Навіть коли преса західних держав (або й польські періодики) виливала бруд на українських ірредентистів, лаючи й називаючи їх не представниками великої європейської нації, а лишень сепаратистами, що порушують громадський спокій і становлять небезпеку для суспільства, «Діло» не боялося передруковувати антиукраїнські уривки, додаючи відповідні коментарі, ніби розплющуючи очі громадянству. Мовляв, ось як нас сприймають, ось що про нас думають, ось як нас намагаються спантеличити і залякати, ось що нам нав'язують, ось що з нами хочуть зробити. У спортивній і військовій термінолексиці це називається контрвипадом - спроможністю захистити себе і дати відсіч словмисникові. У політиці це теж ознака змужнілості, прояву характеру, інтелекту, у журналістиці -наявність позиції, принциповості, високого професіоналізму, чого так часто бракує сучасним редакторам і кореспондентам уже в незалежній державі.

Початок 30-х років ознаменований тим, що зарубіжна преса намагалася змалювати українську націю як закоріненого розбійника, який не вміє і не хоче мирно співіснувати з іншими. Так, англійський «Manchester Guardian» (який невдовзі стане одним з найбільших оборонців українського визвольного руху, хоч у вітчизняних журналістських довідниках [29], як і багато інших відомих закордонних видань, навіть не згадано про його існування), коментуючи вибух у радянському посольстві у Варшаві, окрім того, що справедливо називає українців найчисленнішою у Польщі національною меншиною, пише, що «ліве крило українців мріє про з'єднання з радянською Україною, що є можливе лише шляхом війни» [407; 203, 2-3], а «українська правиця, націоналісти, змагають до створення незалежної української держави від Кавказу до Карпат, що може статися тільки в наслідку розвалу СРСР - річ без війни неможлива» [407; 203, 2-3].

Якщо берлінський кореспондент цієї англійської газети, попри нанесене вище, не заперечує й інші причини та не виключає ймовірності

того, що терористичну акцію у Варшаві зробили неукраїнські виконавці, то варшавський кореспондент московських «Известий» Братін проводить прямі паралелі між вибухом у радянському посольстві у Варшаві і знахідкою вибухових матеріалів у Львові, не сумніваючись, що «це була дійсно плянована змова українських терористів на радянський консулят і радянського консула» [106; 203], адже, на думку «Manchester Guardian», «УВО, яка голосить боротьбу і проти СРСР, і проти Польщі, на ділі воює лише з СРСР» [106; 203].

Орган католицької центрової партії Німеччини, поважний щоденник «Deutschland», оприлюднюючи велику статтю, надіслану з Англії «якогось відомого ненімецького політика» [369], пише, що «самостійну Україну англійці вважають не лише знаряддям у торговельних справах, але також забезпеченням проти червоного імперіалізму» [219, С.1-2]. У той же час польський ендецький орган - «Gazeta Warszawska» - стверджує, що «створення України - це чисто німецькі плани» [219]. Наші сусіди потішали себе думкою про те, що «берлінські міркування» нереальні, адже «Україна є тим для Росії (радянської чи нерадянської), чим Помор'я для Польщі, - себто умовою її існування» [219].

Отже, й поляки почали усвідомлювати важливість України. «Діло» не драматизує, навпаки, стверджує з оптимізмом, що, «незалежно від обставин, про українську проблему в цілій її ширині буде щораз більше писатися на сторінках тієї світової преси, яка має відчуття актуальности і важливости політичних тем» [219].

Редактори і співробітники «Діла» не помилилися - українську проблему вже незабаром обговорюють засоби інформації практично усіх європейських країн. А одними з перших тут були газети і журнали Англії.

Так, видання Королівської Колегії Лондонського університету «Slavonic Review» навесні 1931 року, зазначаючи в редакційній статті, що «єдиною національністю, якій не пощастило ще довершити свою незалежність у висліді війни, була українська національність» [453; 173, 1-2], друкує статтю українського автора В.Панейка і, як альтернативу до неї, - польського професора С.Сроковського.

Василь Панейко виступає за створення буферної держави, яка обіймала б усі українські землі, прилучені до Польщі - Галичину, Волинь, Підляшшя, Полісся і частину Холмщини. Адже це було б відновленням середньовічної Галицько-Волинської держави як єдиного справжнього п'єдесталу для майбутньої української соборности, яку автор вважає лише питанням часу. Саме тому В.Панейко і переконаний, що життєвий інтерес Польщі полягає в тому, аби українська соборність здійснювалась нею, а не проти неї, бо «соборна Україна не зречеться Галичини й Волині» [453; 173].

Польський автор - професор Високої школи політичних наук у

Варшаві Станіслав Сроковський - висловлюється значно різкіше і, з дозволу сказати, демагогічніше. Так, пафос його публіцистики зводиться до того, що українство - давня вигадка австрійських макіавельців, а Україна - «назва польських окраїн». «Пацифікація» проти українського селянства, коли потерпіли тисячі і загинули десятки невинних людей, на думку автора, - «ніщо інше, як виконання першого обов'язку уряду» [453; 173].

Розкриття суті українсько-польського суперництва зокрема (не завжди це було приємно і легко робити) і національно-визвольної боротьби українського народу у 30-і роки взагалі не стільки пригнічувало сподвижників, скільки, змальовуючи справжнє обличчя політичних опонентів і неприхованих ворогів, показуючи альтернативні шляхи самоствердження, гартувало і готувало до нових звитяг. А це також політично-національне просвітництво співгромадян, якому слід завдячувати львівському щоденнику «Діло».

Узяти б, наприклад, позицію англійського парламентарія Ріса Й.Дейвіса, оприлюднену в англійській пресі після старанного вивчення причин польського терору проти українських селян восени 1930 року. Він пише, що більшість польського народу дуже шкодує через те, що зробила польська влада на українській території. Ріс Дейвіс прогнозував, що міжнародна громадськість засудить вакханалію щодо українців з боку уповноваженої урядом польської поліції. І не тільки: «...усі поважні люди мають надію, що Комітет Ліги Націй полагодить справу так, що дасть українцям якусь автономію, яка не нарушить національної системи правління в Польщі, ані національної гідності поляків» [221, 2-3]. Адже, на думку англійця, було б доцільно наділити українців такими самими правами на автономію, якими наділено у Шлеську 300 тисяч німців або 800 тисяч поляків у Німеччині, що навчаються рідною мовою.

Не обходилось тут і без несподіванок. Наприклад, пропаганди (до певної міри) польської соціалістичної партії (але цьому теж було своє пояснення), яка, за словами Ріса Й.Дейвіса, вважала, що тим 5,5-6 мільйонам українців у Польщі треба дати певну місцеву самоуправу в рамках польської Конституції на основі їх власної культури, щоб вони могли відкрити власні, українські університети [221, 2-3].

А тим часом представники української нації, члени польського сойму, прагнули усіма можливими засобами привернути увагу світової громадськості до українства загалом і необхідності постання Української держави зокрема. Польська «пацифікація» з осені 1930 року проти галицьких селян стала тим каменем спотикання внутрішньої польської політики, що викликав відповідне відлуння серед політиків у пресі інших європейських країн. Наприклад, редактор франкомовного швейцарського «Journal des Geneva» В.Мартен надрукував власну статтю «Польща перед Радою», в якій, зокрема, зазначив, що як довго не маємо закінченого повного розсліду, об'єктивного, безстороннього і оприлюдненого, не

можемо зняти з польських чинників страшних обвинувачень. «Такої справи не можна закопати посеред таємних нарад у Комітеті Трьох Осіб. Вона сильно схвилювала міжнародню опінію. Її предложили Лізі Націй в петиції, підписаній 65 членами парляменту, що належать до ріжних партій» [168; 288, 1]. І хоч Комітет Меншин збирався двічі - 21 і 22 травня - практично нічого не зумів (не захотів?) вирішити, висловившись за «якесь внутрішнє порозуміння» [168; 288].

І все ж, якщо навесні 1931-го шальки терезів українсько-польського суперництва (визначення того, хто мав рацію, а хто винен) переважали в бік поляків, то восени ситуація змінилася. У Перуджі на засіданні Меншостевої Комісії Товариства прихильників Ліги Націй висловлювались думки щодо розв'язання українських справ, а саме - шкільної та автономії (п. Баккер). Виконавчий секретар Конгресу з Організованих національностей п. Амменде підкреслив, що «бажання українського населення в Східній Галичині мати українську державу зовсім не є фактом нелояльности» [343, 1-2]. Але до його пропозиції не прислухались.

Однак акценти таки змінилися. Взяти б до уваги статтю професора Лозаннського університету Е.Бове «В польській Україні», надруковану в бюлетені Міжнародного союзу товариств Ліги Націй «ТФ Національні Меншини», де він не тільки засуджує «докази» польського уряду - публікацію в газеті «Ilustrowany Kurier Codzienny» [390] копій двох листів із 1926 року нібито про німецьку причетність до українських погромів, які й спричинили... «пацифікацію», а також закликає до «політичної моралі нового світа». Професор Бове вважає, що якби німецькі інтриги й були доведені, то вони мали б бути підставою польської скарги перед Лігою Націй, а не виправдовували б і не пояснювали б нічим жорстокостей у жовтні 1930 року [15; 333,3].

Окрім того, в лютому наступного, 1932-го, року українському питанню в польській Речі Посполитій окремий вечір присвятив Королівський інститут міжнародних справ (Великобританія). «Діло» зазначало, що один з пропагандистів ідей Союзу Народів виголосив у цьому закладі реферат, який можна вважати найкращим з усього того, що досі сказано по-англійськи про українську політику в Польщі [110, 1-2]. Рада цього інституту визнала Польщу винною за невиконання зобов'язань щодо національних меншин. Оприлюднену тут розвідку Валтера Нейпіла «Українці в Польщі» у травні надрукував двомісячник «International Affairs». Висловлюючись про українське поневолення в Польщі, автор стверджує, що в серці Европи створено нову Ірландію. Тому «українське питання в Польщі одно з тих, яке Союз Народів мусить вирішити; рішення мусить бути справедливе, точне і скоре» [195; 309, 2].

Як відомо з історії, це рішення не було справедливе. Після відповідного звіту в Лізі Націй японського референта, на думку українського громадського активіста, посолки Мілени Рудницької, яка виступала на VIII

Конгресі Національностей у Відні, а також інших представників нашої нації, Лігу Націй не можна вважати трибуналом справедливости, а лише знаряддям політики сили [194, 2].

Цензори конфіскували сміливе припущення «Діла» про те, що польська преса «зломила свою горду традицію», адже раніше для неї не існувало ніякого українського питання, а «були лише гайдамаки» [46, 1-2]. Підставою для подібних резюмувань стала передовиця в «Katowicer Zeitung», в якій на першому місці обговорювались приїзд англійських парламентаріїв до Львова та реорганізація греко-католицької церкви у Східній Галичині.

Попри неадекватність європейської політичної думки щодо українського фактора і недооцінки його місця в політичній системі майбутнього, важко не визнати активності англійської преси - як реакцію на активність деяких членів британського парламенту.

Так, про їхній візит до Галичини, зумовлений прагненням детальнішого вивчення причин і наслідків польської «пацифікації» стосовно українського селянства, повідомляли, за твердженням львівського часопису «Діло», і «Manchester Evening Chronicle» [255; 406], і «Daily Herald» [342; 364], і «Manchester Guardian» [210; 26; 206; 407], і «Morning Post» [23; 414], й інформагенція «P.J.Reuter» [189; 443], і «Sunday Times» [274; 457], і «The Times» [25; 460], і «The Spectator» [455], і «Cork Examiner» [360]. І хоч більшість цих публікацій, за винятком тієї, що побачила світ в останньому виданні, пропольські за духом (за визначенням «Діла» [293, 2-3]), можна констатувати, що інформаційна крига щодо всього українського (принаймні в англійському інформаційному просторі) скресла.

Як наслідок, вже наступного року до Секретаріату Союзу Народів надійшла петиція від 13 лордів та англійських парламентаріїв (представників усіх трьох напрямків - консерваторів, лібералів та лейбористів) у справі автономії для українських земель у Польщі. Така жадана для українців і приголомшлива для поляків вимога базувалася насамперед на рішеннях Версальського договору від 28 червня 1919 року, підписаного Великобританією, Францією, Італією, Японією і Сполученими Штатами Америки з одного боку та Польщею - з іншого. У згаданій британській петиції було звернено увагу на те, що Східну Галичину віддано Польщі лише за умови, якщо вона виконуватиме деякі зобов'язання, які вона відверто ігнорувала. Авторів петиції не задовільняло і рішення Ради амбасадорів від 15 березня 1923 року, яке нічим не зобов'язувало Польщу надати українцям автономію. Тому вони і звернулися до Союзу Народів, щоб справу української автономії в Галичині розглянув міжнародний суд у Гаазі [168, 1].

Розкриваючи тему українсько-польського суперництва у британській науковій і політичній думці, «Діло» знайомить українського

читача нехай і з не такими новими, проте все ще актуальними актами британської «Комісії на світову конференцію в Парижі», що видало 1920 року «Бюро матеріалів Його королівської милости» [70, 1] в Лондоні, підготовленими Історичною секцією британського міністерства закордонних справ за редакцією Г.В.Протерса [229; 70].

Окрім історичного огляду польської історії, тут ідеться і про сучасне становище. Після закономірного: «На ділі польська свобода була тотожна зі сваволею», автори обговорюють українське питання в Галичині, подаючи статистику українців не за польськими джерелами, а, опираючись на правдивих фактах, називаючи майже рівне число населення обох національностей [229; 70].

Український щоденник «Діло» вважає, що дана публікація була викликана бажанням «приготовити британську мирову делєгацію на конечність признання територіальної окремішности для Східної Галичини» [229; 70, 1].

Мабуть, так воно і було, особливо з огляду на те, що дане питання знаходило продовження і у 30-і роки (крім згаданої англійської петиції, нам відомо, що й Джон Саймон, міністр закордонних справ Англії, висловлювався за надання Східній Галичині автономії [8, 1]), одначе, як відомо з історії, таке розв'язання «українського питання» не поділяли лідери інших європейських країн. Як і польські та радянські чинники - офіційні та неофіційні. Наприклад, більшовики, які «національних питань не розв'язують, а їх ліквідують» [14, 1], за всяку ціну прагнули звести нанівець українські визвольні змагання навіть за межами СССР. Якщо раніше українські землі в Польщі вони називали західноукраїнськими, то тепер почали вживати термін... «Малопольща» [14] (Див. московську кореспонденцію у часописі «Gazeta Polska» [380]).

Але представники польської влади не обмежились газетним шовінізмом. Виступ польського делегата полковника Бека на засіданні Союзу Народів 13 вересня 1934 року про те, що Польща надалі не виконуватиме зобов'язань щодо національних меншин (відомо, що вона й до цього їх не виконувала), включених до гарантій Союзу Народів, викликав занепокоєння в Англії - і в законодавчому органі, і в пресі.

Міністр закордонних справ Дж.Саймон, коментуючи польські заяви, нагадав у Палаті послів 14 листопада 1934 року, що теперішні кордони Польщі міжнародне співтовариство визнало з огляду на польські зобов'язання, від яких поляки тепер відмовляються. Дебатували англійські парламентарі і з приводу змін до польської конституції, за якою українці не матимуть права брати участь у виборах до сейму, що «нарушує параграф 7 Меншиневого договору» [308, 2-3].

Незважаючи на те, що англійські голоси не стали визначальними у корекції внутріполітичного курсу Польщі щодо українців і не змінили зовнішнього клімату для Речі Посполитої, сам факт зацікавлення і

вболівання за громадські та політичні права української нації був нетрадиційним кроком з боку західної держави.

Польські заяви найбільше турбували українців. Так, голова Українського клубу, посол, доктор Дм.Левицький з цього приводу висловлював протест, адже «крім Меншиневого договору обов'язував Польщу закон про надачу Східній Галичині автономії і про створення українського університету» [103, 3]. Хоч цей закон польський сойм ухвалив свого часу добровільно, пропонуючи його союзним державам, на думку Дм.Левицького, у зв'язку з затвердженням кордонів Польщі, досі так і не був реалізований. З огляду на те, що «українці займають територію більшу від не одної великодержави в Европі та рахують сорок мілионів народу», «так довго не буде мира на Сході Европи, як довго наші змагання не будуть заспокоєні» [103], - стверджував Дм.Левицький, зовсім не сумніваючись у тому, що його народ обов'язково здобуде свою державність.

Сьогодні ми наочно переконалися у правдивості слів тих галичан, які виборювали незалежну державу в умовах польського поневолення. Але у 30-і роки державницькі настрої охопили не тільки галичан, а й тих українців, які волею політичного експериментаризму опинилися в інших країнах, насамперед УССР, Чехословаччині і Румунії (про це - в наступних параграфах нашого дослідження).

ТЕМА ЧЕХОСЛОВАЦЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВЗАЄМИН І ТОТАЛЬНОЇ РУМУНІЗАЦІЇ УКРАЇНЦІВ

На відміну від преси більшості єврокраїн, чехословацькі засоби інформації не писали (або майже не писали) про польську «пацифікацію» у Східній Галичині і пов'язані з нею петиції української та британської репрезентацій до Ліги Націй, голодомор у Радянській Україні, більшовицький терор (не тільки проти національної української інтеліґенції, а й проти українського компартійного керівництва), німецьку пропаганду щодо незалежної України та інші значні явища, які сукупно й складали основу «української проблеми». Натомість домінують виступи особистісного і, здебільша, тенденційного характеру, зокрема, про співжиття українців і чехів та словаків у складі ЧСР. Однак, попри чималу напруженість і делікатність у цих стосунках, президентство Т.Масарика відігравало позитивну роль у формуванні більш-менш адекватного сприйняття «української проблеми» на теренах Чехословацької республіки.

Виявляючи велику прихильність до культурних потреб української еміґрації, він допоміг заснуванню «в роки між двома світовими війнами УВУ у Празі, Укр. Госп. Академії у Подєбрадах» [89, 1483]. Чотири рази підряд Т.Масарика обирали президентом. Будучи доктором філософії, він написав ряд філософських і політичних праць - «Самовбивство», «Чеське питання», «Ян Гус», «Соціальне питання», «Росія і Європа», «Світова революція», «Нова Європа», «Про так звану диктатуру пролетаріату». Саме діяльність Масарика, з яким був особисто знайомий Іван Франко, спонукала до появи у чехословацькій періодиці низки інтелектуальних концепцій і навіть дискусій з приводу історичної доцільності відновлення незалежної Української держави.

Тому перевидання українською мовою широковідомої на європейському тлі праці чеського мислителя, вченого і державного діяча Томаша Ґарріґа Масарика - «Всесвітня революція» [169] не було випадковістю. Визначний український націолог, публіцист і політичний діяч Ольґерд Іполіт Бочковський вважав «Всесвітню революцію» однією з найзмістовніших та найджерельніших праць у мемуарній літературі про світову війну і пов'язану з нею світову еволюцію.

Зважаючи на те, що Росія була спільником Антанти (з останньою Масарик «зв'язав долю чехословацької визвольної акції» [18, 11-13]), президент Чехословацької республіки намагався не критикувати прилюдно

політику царизму. Але це йому не перешкоджало скептично ставитися до орієнтованих на Росію концепцій, адже він давно був переконаний, що війна для Росії закінчиться поразкою та революцією. Виходячи з тези про те, що «малі балканські народи для Австрії і особливо для Росії були засобом до мети», Масарик не вірить у визвольні змагання царської Росії щодо поневолених неросійських слов'янських народів з причин «політичного егоїзму», який розкривав суть російського зацікавлення балканськими слов'янами, викликаного політичним прямуванням до Царгороду і Дарданелів [169, 20].

Так звану слов'янську (а точніше антислов'янську) політику Масарик називає сумним розділом російської історії і доказом того, що «Росія не була слов'янська, але візантійська» [169, 150].

З огляду на наукову невирішеність питання про те, чи українці творять окрему націю [89, 1482], Т.Масарик пояснює, що «українське питання буде рівночасно розв'язане з Росією», вважаючи відокремлення від Росії передчасним передовсім тому, що підмінована і адміністративно непідготована Україна підпаде під надмірно великий австрійський та німецький вплив [169, 194]. Останнього чехословацький президент боявся найбільше. Цим можна пояснити тезу про те, що «союзники за всяку ціну і всіма засобами мусять підтримати Росію», бо «якщо німці опанують Схід, то тоді вони заволодіють і Заходом» [169, 212].

Масарик підтримував ідею української автономії, наголошуючи особливо на тому, що «це був первісний плян самих українців». Про повну українську самостійність він каже, що насправді це буде німецька чи австрійська провінція [169, 214].

Незважаючи на певні помилки і помітну недооцінку українських домагань (хоч на це і були вагомі підстави - самим українцям бракувало національної єдності, їхні провідники довший час не могли дійти згоди, постійно дебатуючи питання про те, яка повинна бути Україна - самостійна чи у складі Російської імперії (а з часом і СССР)), Масарик був реальним і сумлінним політиком, який намагався підходити до проблем комплексно.

Так само грамотно підходив до національних питань чеський журналіст і письменник Карел Гавлічка, який писав, що нація, котра в ім'я чи то державних, чи то інших інтересів гнобить, душить та спиняє у вільному розвитку іншу націю, копає могилу сама собі й тій державі, якій ніби має служити це гноблення.

Але їх співвітчизник, депутат чехословацького парламенту Нечас, дотримувався іншої думки. Він ідеалізував національні стосунки в Радянському Союзі, описуючи, як там «змалку прищеплюють дітям національну терпимість», оскільки «давніше у шкільних читанках діти мусіли читати про матушку-Росію, «єдину-неділиму», то тепер дитина бачить у читанці малюнок, у якім є мурин, англієць, німець і російський мужик» [196; 115, 1-2]. Більшовицька пропаганда зробила свою справу.

Особливо це помітно з описів України, які складають приблизно третину статті, де Нечас не приховує свого оптимізму щодо стосунків між українцями і росіянами.

Чи й справді оптимізм Нечаса грунтується на зовнішній атрибутиці, наприклад, написами на вулицях Харкова виключно українською мовою або скаргами росіян-службовців радянських установ, яких змушують складати іспити з української мови? На нашу думку, це питання риторично-некоректне. Адже, розхвалюючи «ліквідацію» неграмотності, пан Нечас оперує даними, які, м'яко кажучи, можна піддати сумніву: у Харкові йому повідомили, що тільки за 1931 рік «навчилось на Україні грамоти 5 мільонів зовсім неписьменних і 5 мільонів малописьменних».

Усе це, на думку Нечаса, дає йому право робити висновки про культурне, господарське піднесення українців та цілковите урівноправлення українців у власній їхній республиці, а також стверджувати, що українці задоволені з національного боку і відносяться до росіян по-приятельськи, а столітній конфлікт між ними переходить у гармонійне співжиття [196; 115].

Українські інтелектуально-патріотичні сили, в тому числі й автори «Діла», кардинально не поділяли думок Нечаса, протиставляючи його абсурдним тезам власні антитези. Наприклад: «...національна справа значно ширша від фільольогії та рідної школи, бо вона торкається всеж політики і народнього господарства»; більшовики «пішли «назустріч» культурному розвиткові українського населення» не добровільно, а тільки після «пролитих в часі революції для оборони свого права на рідну школу рік крові»; «політика «українізації», «татаризації» і т.ін. була не так вислідом теоретичних міркувань, як практичною потребою більшовицького режиму, щоби, з одного боку, перетягти на свій бік або, щонайменше, нейтралізувати «рідною мовою» інтеліґенцію поневолених народів, а з другого - вкрастися в довір'я селянських мас»; «культурно-національна автономія» не може задовільнити поневолені народи СРСР, бо «самоозначення народів не може бути досягнено без політично-господарського визволення»; «за роки колєктивізації вислано з України на Московщину на примусові роботи не менше як 2 міліони українців», а «українською пшеницею Москва забезпечує не тільки міста цілого Радянського Союзу, але й у великій скількости вивозить за кордон»; на Наддніпрянщині бачимо «хоч придушений терористичною диктатурою, але живий і могутній рух спротиву чужому насильству» [115, 2-3]. «Діло» резюмує, що «гармонійне співжиття» (за Нечасом) полягає в тому, що, за переписом 1926 року, 1,5 мільйона українців змушені поневірятися в Сибірсько-Козацькому краю, 150 тисяч - на Сірому Клині, 300 тисяч - на Зеленому Клині, а ще не менше ніж 200 тисяч розсіяні «у широких просторах Сибіру та Туркестану» [76, 1].

У період страшного голоду, влаштованого для ліквідації української

нації, коли частина світової преси писала про нього «з погляду політичного», все яскравіше зазначаючи його «національно-політичний підклад» [57, 1], Союз боротьби проти Третього Інтернаціоналу видав карту голодових районів. Подібну карту, з якої видно, що ці райони збігаються з етнографічною мапою України та сусідніми з нею неросійськими районами, надрукував часопис «Pragski Listy» [436].

Але навіть трагедія всього українства не стала тим каталізатором, що міг би (і повинен був би) серйозно схвилювати світову думку щодо української справи і не обмежуватись тільки розмовами. Не всі зрозуміли, що «голод у Московщині був би її внутрішньою справою; голод на Україні є злочином Московщини <...> у межах чужої, поневоленої нації» [57]. Відповідно, марно було сподіватись гострої інтервенції великодержав.

Ніхто не знає, які випробування готує доля для кожного з нас, для будь-якої, навіть найрадіснішої і найщасливішої, нації чи країни. Те, як байдуже і зверхньо поставилися представники європейського політичного істеблішменту до проблем України, яка помирала на їхніх очах, не можна вважати цивілізованістю. Мова йде (даруйте за ненауковий стиль) про людські джунглі (без тропіків, боліт і диких тварин - у красивих палацах давніх міст і при дипломатичному етикеті), в яких однаково виживе найсильніший. Найслабший - загине сам або стане здобиччю інших. Але це - тільки на перший погляд. І за логікою сильних. Адже народи, нації, культури, зрештою, як і все живе, завдяки генетичному кодові, мають здатність відновлюватись. Цього не врахували вороги української нації, які бажали їй загибелі і які забули, що можна позбавити людину тіла, але не можна знищити її душу.

Ні чехи, ні словаки не вважали себе сильними і не влаштовували геноциду проти українства. Та це не перешкоджало більшовицькій пропаганді знаходити прихильників і серед них. Тим більше, що в ЧСР були певні інтереси щодо українських земель.

Якщо повернутись на кілька надцять років, то неважко пригадати, як американська еміграція «угорських русинів» організувала під час війни «Американську народню раду русинів» (АНРР). Після проголошення «14 точок» американського президента Вільсона, АНРР ухвалила 23 липня 1918 року резолюцію, згідно з якою закарпатські українці мають отримати повну незалежність, а якщо б це не вдалося, то об'єднатися з галичанами і буковинцями. Якщо б і це не вдалося - отримати автономію. До створеної під наглядом американського уряду так званої Середньоєвропейської унії з центром у Філадельфії (а згодом - у Вашингтоні) ввійшли представники «чехословаків, поляків, югославян, українців, греків та італійців, вірмен, альбанців, єрусалимських жидів» [72,1].

Згодом, після запевнень Т.Масарика в тому, що після злучення Підкарпаття з Чехословаччиною русинам гарантуватимуться найширші самостійні права, восени 1918 року АНРР запропонувала американцям-

угрорусинам взяти участь у своєрідному плебісциті. За злуку з Чехословаччиною висловилось 67 відсотків опитаних, за злуку з Україною - 28 відсотків, а з Росією, Галичиною і Угорщиною - менш ніж по одному відсотку.

У лютому 1919 року Жаткович (як голова) і Гардаш (як секретар) прибули від імені АНРР до Парижа, де зустрілися з доктором Бескидом, представником місцевого населення Закарпаття, головою Пряшівської руської Народної Ради. Вони зійшлися на тому, щоб називати Підкарпаття Руською Україною або Русинією.

Не все, що оптимістично починається, має добре продовження. Українці (або, як називали себе представники Закарпаття, русини) на чолі з Жатковичем, який став губернатором Підкарпатської Руси, наївно сподівалися розбудувати автономну країну перед очима ЧСР. Його суперечка з чеським урядом закінчилася втратою повноважень уже 13 квітня 1921 року [72, 1].

Очевидно, тут теж криється причина специфічного і тенденційного сприйняття України з боку чехословацьких політиків.

Показовою є стаття «Україна у міжнародній політиці», написана під кутом тодішньої закордонної політики ЧСР. Попри виявлене розуміння того, що не можна нинішній день ототожнювати з завершеним процесом живих національних і суспільних течій, найбільшою хибою статті є численні посилання «на совітські джерела, як на авторитетний доказовий матеріял» [302, 3-4].

За «Prager Presse» [435] симпатії до СССР у статті свого московського кореспондента В.Алєксєєва виявив часопис «Lidov Novin» [403], розписуючи про «великий успіх Совітського Союзу в національній проблємі», і «Narodni Listy» [416], оприлюднюючи уривки виступу про міжнародну ситуацію - головно, де засуджується офіційне розрізнення міністром Е.Бенешом «народу руського» і «народу українського» - у чехословацькому парламенті доктора К.Крамаржа, який кваліфікує дії міністра не інакше як: «...то є найстрашніше, що міг зробити» [416]. «Narodni Noviny» [417] налякані поширенням ідей відродження України і «українізації» словаків-греко-католиків у Східній Словаччині.

У майже однотональному багатоголоссі вирізняється тижневик «Pritomnost», який прагне критично розмірковувати над новітнім русофільством («Русофільство наших днів про наш успіх і про успіх СССР потрібно позбавити двох хиб: снобізму і некритичности <...>наше попереднє русофільство було теж некритичне: бачило зовсім іншу Росію, ніж у дійсности Росія була» [438; 326, 8]).

Стаття «Болюча Україна» у празькому тижневику «Господарський розгляд» [16; 177, 2] подає українське питання кваліфіковано і сміливо. По-перше, в географічному аспекті: «Українська держава, що є самостійною адміністративною складовою СССР, далеко не покривається з

етнографічними межами України <...> її простір має лише 451800 квадратних кільометрів з 630 тисяч». По-друге, в національно-визвольному аспекті: «...не може нас дивувати, що серед таких умовин українці тужать за національною соборністю»; «причиною цього (що Україна після світової війни не отримала самостійності, - М.Ж.) була, з одного боку, мала національна свідомість українців у колишній Росії, а з другого - відсутність допомоги для українських визвольних змагань від союзників». По-третє, в суспільно-політичному аспекті: «українці нинішню українську державу <...> не вважають сповненням своїх народніх цілей і тому-то українське питання існує далі як пекуче питання Европи». По-четверте, в німецько-українському аспекті. По-п'яте, в чехословацько-українському аспекті: «Наше відношення до СССР є безперечно льояльне, але це не дозволяє нам замикати очей на українське питання <...> президент Масарик у своїй «Світовій революції» каже, що українці не мусять журитися тим, чи їх хто признає, чи ні»; «коли врешті придивимось мапі держави, як собі її представляють українські ірредентисти, то дійсно собі мусимо ясно поставити питання: «Чи постання нової словянської держави, яка дійсно ставиласьби до нас зі симпатією за наше постійно лояльне відношення до українських змагань, не булоб для нас вигідніше, ніж теперішній стан, коли то Польща зовсім не веде того, що ми розуміємо як словянську політику?»

Співжиття у Закарпатті чехів, словаків і українців не було спокійне (перші прагнули не віддати Закарпаття, останні - здобути автономію у складі ЧСР) і час від часу відзначалось певними реверансами. Так, 18-19 жовтня 1936 року у Братиславі відбулися загальні збори «Словацької Ліги», на яких ухвалено низку резолюцій, цілком протилежних до наведених із «Господарського розгляду». Наприклад: «3) звільнити усіх урядовців, що піддержують і ведуть там руську чи українську пропаганду; 4) переслідувати тих українців (русинів), що займаються поширюванням української (руської) пропаганди у Східній Словаччині; 5) політичні партії не сміють робити ніяких уступок українцям (русинам); 6) заложити словацький греко-католицький єпископат зі словаком у проводі; 7) перевести словакізацію всіх українських (руських) шкіл, що їх признали при останнім переписі населення українськими» [85, 2].

Однодумцем «Словацької Ліги» виявився і офіційний чехословацький дипломат, уповноважений міністр і надзвичайний посол у Бухаресті Іван Себа. У виданій у Празі книжці «Мала Антанта і Росія у світовій політиці» [449] він зумів не тільки заплутати сучасне життя, а й поставити з ніг на голову українську історію. Передмову до книжки написав міністр закордонних справ ЧСР п.Крофт. Іван Себа переконаний, що більшовицькі декрети про право народів на самоозначення не стосувалися «деяких центральних провінцій Росії» (серед яких і Україна), яка, «скориставши з того непотрібного поспіху більшовиків, проголосила себе незалежною державою» [449; 275, 2]. До цього доклали руку також і «німці, які давно

вже бажали оланувати українську територію» і «штучно роздували український сепаратизм». Важко повірити, що солідний автор (з огляду на суспільне становище) прагнув довести «штучність українського сепаратизму» таким непереконливим прикладом: на виборах на Установчі збори у Києві 22 тисячі голосів було віддано росіянам і лише 450 голосів - прихильникам української незалежности [449; 275, 2]. Куди «поділися» інші голоси - автор не уточнює.

Усвідомлюючи цілковиту некомпетентність противників Української держави, львівське «Діло» навіть не намагається полемізувати і уподібнюватись до панів Себи і Крофта. Натомість іронізує в памфлеті «Фантастичні інформації ческого дипломата про Україну»: «Що сказав би шановний автор цієї книжки, колиб так якийсь відповідальний український діяч написав і видрукував, що чехословацький сепаратизм видумала Японія, яка для тої мети получилася з Уругваєм і побила нового найбільшого ворога чехів -Францію?!» [275, 2].

Ніби за правилом «краще пізно, ніж ніколи», чехословацька преса таки згадала про терор і голод у Радянській Україні, щоправда, подаючи ці явища лише крізь призму переслідувань «чеських кольоністів».

Так, Ст.Ніколау у часописі «Narodni Politika» (стаття «У нетрях біди») обурюється проголошенням «кулаками» і засудженням на висилку на північ або навіть на смерть досить заможної хліборобської верстви на Україні, яку складали саме представники ческої діаспори. Згадує і ганебне «правосуддя», в руки якого потрапило, нібито за саботаж і шпигунство, чимало ческих інтелігентів, серед яких - і університетські професори. З публікації читачі дізнаються про нелюдські муки в льохах ҐПУ, про заздалегідь підготовлені протоколи обвинувачень, до яких вписували тільки ім'я обвинуваченого, про долю родин в'язнів, що переважно померли з голоду в Україні тощо. Однак ні Ст.Ніколау, ні «Narodni Politika», ні інші чехословацькі видання та громадські і політичні діячі ЧСР так і не наважуються дати політичну оцінку більшовицькому теророві, спрямованому насамперед проти української нації. Більше того, дуже часто наші сусіди (і Ст.Ніколау зокрема) цілком серйозно намагаються виправдати антиукраїнську політику Москви, мовляв «чистка, переведена Сталіном на Україні, усунула особи, які немало прислужилися до знищення нашої ческої меншини у Київщині» [199; 84, 2], адже в Україні (не тільки в інтерпретації «Narodni Politika») переслідували... виключно чехів (читай: українці, а не їхні загарбники).

* * *

Буковина належала до держави даків, Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, була й під татарами, угорцями, молдаванами, поляками, турками; з 1774 року - у складі Австрії, а через 13 літ прилучена до Галичини; лише після «весни народів» стала автономним австрійським

краєм. Тоді-то й розпочалось українське національне відродження. У Чернівцях постають спочатку «Руська Бесіда» (1869), а роком пізніше - «Руська Рада». Буковина дала Смаль-Стоцького, Федьковича, Воробкевича. На межі XIX і XX століть зароджуються перші політичні партії, представники яких (16 осіб) стають послами Чернівецького сойму.

6 листопада 1918 року президентом Українського краєвого комітету у Чернівцях став Омелян Попович. Здавалося, що тисячолітнє панування чужинців позаду. Одначе українські надії розвіюють румунські війська, які п'ятьма днями пізніше вмаршировують у Чернівці, аби застосувати проти корінного українського населення репресії. Румунська влада скасувала не тільки всі українські школи - «від народніх шкіл до університетських кафедр включно», але й українську мову як предмет навчання [427, 1-2]. Не дивно, що вже невдовзі з'явилась теорія, за якою українського народу в Румунії взагалі немає. Є хіба «зрутенізовані румуни, яких тепер треба «відрутенізувати» [218, 1-2].

Отже, як про конструктивну роль Румунії у східно-європейській політиці, так і про позитивний підхід до українства загалом - міжнародного чинника величезних потенційних можливостей і української національної меншини зокрема - у внутрішній політиці, говорити не доводилось.

Хоч румунська влада скасувала греко-католицький вікаріат у Чернівцях, хоч у парламенті з найменшої нагоди спалахували україножобські дискусії, 300 тисяч буковинських українців, яких було значно більше за бесарабських українців, все ще пам'ятали десятиліття впертої національно-політичної боротьби і великих культурних надбань.

На грунті непокори одних і манії панування інших й були побудовані україно-румунські стосунки. Дух ворожнечі добре відтворений у тогочасних виданнях, на публікаціях яких зупинемось детальніше.

Як наслідок українсько-румунського суперництва - зацікавлення ним в інших країнах. Так, група англійців (лорди Дікенсон і Ральдер, депутати парламенту, члени консервативної партії, зокрема колишній віце-міністр закордонних справ Екленд, Гауер, Лідал та інші) звернулася до Ліги Націй з петицією, в якій особливу увагу акцентувала на критичному стані українського шкільництва [310, 1].

Посол румунського парламенту, українець доктор В.Залозецький, стверджував, що в Румунії вкорінюється рух націоналістичних шовіністів, які мають намір винародовити українців. Для категоричності були всі підстави. Адже навіть у школах заборонялось з'ясовувати українській дитворі рідною мовою те, чого вона не розуміла по-румунському. Те ж саме слід сказати і про молитовники та Службу Божу [209, 1-2].

Не останню роль у цьому протистоянні відігравали румунські партії. Якщо колишній прем'єр Манів дозволив 6 годин навчання української мови, то його наступники - ліберали - вирішили покарати всіх учителів, які викладали українську мову, звинувативши їх в... антидержавній діяльності [209].

Чи не найбільше спричинились до цього націоналістичні румунські угруповання, засновані для «викорінення «балканської політичної системи». Насамперед це «Ліга охорони національної та християнської» під проводом університетського професора Кузи із Яс. Друга фашистська організація - «Все для Батьківщини» -реорганізована «Залізна гвардія», яка вбила прем'єра Дуку, змінила тактику - замість підпілля обрала «конструктивний націоналізм». Третю партію із крайньо-правою програмою -«Національний фронт» - очолював колишній прем'єр Вайда. На відміну від названих вище організацій, цей фронт ставить на перше місце не печерний антисемітизм і шовінізм, а «пропорціональне право меншостей у відношенню до їх числа» [112, 2-3].

Незважаючи на різні назви і декларовані програми та засади діяльності, згадані румунські партії, які відігравали у політичному житті країни далеко не останню роль, майже одностайно вважали «українську меншість (що в кількох повітах творить більшість населення) не автохтонами, а галицькими емігрантами!» [112].

Так, орган «Залізної гвардії» «Порунка Времі» з задоволенням друкує дописи «спеца» в українських справах, університетського професора на кафедрі англійської мови в Чернівцях, у минулому -секретаря румунського посольства в Лондоні [112], який, наче потішаючись, бруталізує і зневажає українську націю: «...на Буковині замало румунів, бо вона закрита галицькою бушнею» [220].

Одначе, складається враження, малосвідомі буковинці і бесарабці на це майже не зважали. Навпаки, румунські екстремісти доволі часто використовували їх у своїх інтересах. Наприклад, після звернення «Ліги охорони» до «гуцулів та бессарабців, як до братів-християн», щоби «спільними силами позбутись жидів» [112, 2-3], саме українське населення вибрало до сойму кандидатів цієї румунської партії.

Цей епізод і багато іншого можна пояснити не тільки браком свідомості серед українців чи не розвиненою як слід партійною організацією Української національної партії Буковини. Мали рацію публіцисти «Діла», які писали: «Там, де панує побіч алкоголю, суспільних недуг, голоду ще й стан облоги - там не можна найти відпорної національної сили» [112].

І все це відбувалося на фоні так званого самоуправного законопроекту, що мав змінити Конституцію 1923 року, яка не гарантувала, однак декларувала українцям Буковину та Бесарабію, державну народну школу з українською мовою викладання - про середні школи, учительські семінарії та катедри в Чернівецькім університеті годі й говорити [204, 2].

Відтепер з цими мріями можна було розпрощатися остаточно. Екстремістські організації надихала підтримка з боку румунської молоді, зокрема студентства. Так, за повідомленням чернівецького часопису «Час» [264, 3], 14 лютого 1932 року (не вперше і не востаннє) Союз

румунських студентів скликав віче - «національний театр був битком набитий вічевиками - молодими і старими» [264], на якім було ухвалено чотири резолюції, телеграмовані королеві. А саме: усунути з парламенту і судити за державну зраду українського посла доктора Володимира Залозецького, не допускати на державні посади українців, цілком румунізувати Буковину (через школу, церкву) і не допускати українських мандатів у майбутньому [264].

Про конструктивну роль Румунії у східно-європейській політиці загалом і про позитивний підхід до українства як міжнародного чинника величезних потенційних можливостей і української національної меншості у внутрішній політиці зокрема важко говорити, оскільки тут починав домінувати фашизм - як політична доктрина і спосіб буття. Антислов'янську позицію деяких чехословацьких політиків - як ось І.Себи, п.Крофта, К.Крамаржа та інших, чиї ідеї знаходили місце на шпальтах більшості періодичних видань ЧСР, на нашу думку, можна пояснити внутрішнім протистоянням між електоратом нової чехословацької влади і колишнім президентом Т.Масариком, бажанням вчинити прикрість останньому, а також - шовіністичними настроями, пов'язаними з проблемою територіальної приналежності Закарпаття. Для досягнення поставленої мети і деякі чехословацькі, і переважна більшість румунських часописів використовували усі засоби. У тому числі - й обман (де йшлося про історію) і наклепи (з сучасного життя). У такий спосіб вони порушували один з основних принципів журналістики - служіння людству задля торжества справедливості, демонструючи, між іншим, повне незнання (нехтування) журналістської етики, яке витіснене тезою про силу партійної преси.

«УКРАЇНСЬКА КАРТА» В КОНТЕКСТІ ЗАХІДНИХ КОНЦЕПЦІЙ: ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ АСПЕКТ

УСВІДОМЛЕННЯ НЕОБХІДНОСТІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ ЯК ПРЕДМЕТ ДИСКУСІЙ У БРИТАНСЬКІЙ ПРЕСІ

Оскільки у 30-і роки певні географічні частини нашої батьківшини тимчасово (з точки зору історії) називались не Україна, а УССР, Польща, Чехословаччина і Румунія, то домагання постання нової незалежної держави становило українську проблему - як для українських патріотичних сил та їх симпатиків (які хотіли самостійної України, але не могли її реалізувати), так і для політичних супротивників (як правило, урядів країн-поневолювачів, які, відстоюючи свої інтереси, готові були знищити цілу націю). Українську проблему як таку серйозно сприймала меншість. Її було почуто, але проігноровано. Тому компромісу не було знайдено. Серед найвагоміших причин - Європа заплуталась у власних політичних рішеннях і основні зусилля спрямовувала на мілітаризацію. Це ми й намагаємось простежити у публікаціях британської преси 30-х років - найсправедливіших, на нашу думку (про публіцистику на українські теми в інших країнах піде мова в наступних параграфах), хоч і далеко не завжди найефективніших.

Однак розуміння української проблеми і певні симпатії навіть з боку британців теж з'явились не відразу. Своєрідним каталізатором (тими об'єктивними причинами, що викликали зацікавлення українськими справами, по-перше, стала польська політика «пацифікації» щодо українців у Галичині, по-друге, геноцид проти селянства і терор проти інтеліґенції в Радянській Україні і, по-третє, загальна європейська криза, що в будь-який момент могла перерости зі стану локального конфлікту у світову війну. Як відомо, другої

світової людству, а насамперед європейським країнам, уникнути не вдалося. Але мало хто знає про спроби англійських парламентаріїв загалом і британської преси зокрема підтримати в той складний час українські незалежницькі змагання.

Одним з найважливіших суб'єктивних факторів впливу на англійське громадянство була виснажлива щоденна праця Українського пресового бюро в Лондоні, заснованого в березні 1931 року. Діючи в режимі автономного інформаційного аґентства, Укрбюро готувало публікації до британських газет і журналів, чим сприяло прив'язці британського загалу до постійного і правильного сприйняття українських тем. З іншого ж боку, Укрбюро було впродовж 30-х років одним з найбільших постачальників інформації про закордон у галицьких виданнях.

З 11 квітня 1931 року і впродовж майже цілого десятиліття бюро оприлюднило у британській пресі кілька тисяч публікацій на українські теми, провідною ідеєю яких була історична необхідність і неминучість постання на політичній карті незалежної Української держави.

Впродовж 1931 року в англійській пресі надруковано 204 невеликих інформації про українські справи (про українців у Польщі - 184, про Радянську Україну - 14, про українців загалом - 6). Як уже згадувалось, таке зацікавлення українцями в Польщі викликане польською політикою «пацифікацій» у Галичині. З огляду на те, про що піде мова далі,

1931, місяці	Радянська Україна	Українці в Польщі	Українці загалом
Січень	0	9	0
Лютий	0	3	0
Березень	0	6	0
Квітень	1	23	1
Травень	1	27	1
Червень	1	12	0
Липень	0	21	1
Серпень	2	34	1
Вересень	1	33	0
Жовтень	1	3	1
Листопад	3	4	0
Грудень	4	9	1
ВСЬОГО	14	184	6

вважаємо за можливе показати ситуацію детальніше. У ТАБЛИЦІ 1 вказано кількість публікацій в окремі місяці і під окремими рубриками:

Дослідник заангажованості англійської преси щодо України у 30-і роки В.Ю.Кисілевський подає й інші цифри (див. ТАБЛИЦЮ 2). Натомість із таблиці 1 видно, що під кінець 1931 року зменшується кількість публікацій у британській пресі про українців у Польщі і дещо зростає показник у першій графі. Ця тенденція продовжуватиметься весь час - не через полюбов британців до галичан і любов до комуністів, а через усвідомлення британцями важливості політичних подій на Великій Україні, що спричинили до геноциду проти всього українства. Не писати про те, що відбувалося східніше Збруча, британські журналісти вже не могли -не тільки з огляду на обов'язок ЗМІ бути літописцем історії, служити людству, застерігати його від комуно-більшовизму і методів останнього, а й з огляду на сенсаційність. Коли про голод почала писати майже вся солідна європейська преса, чимало видань (у тому числі й британських) уже не задовільнялися одними цифрами, а прагнули підняти з допомогою сенсаційних матеріалів свої тиражі. Зробити це теж було складно, оскільки західних журналістів не допускали в Радянську Україну.

Але завдяки успішній роботі Укрбюро вже 1932 року кількість публікацій на українські теми майже подвоїлася - всього 360 (105 - про українців у Польщі, 231 - про Велику Україну - у 16,5 раза більше, ніж 1931 року). 567 статей і коротких повідомлень надруковано 1933 року (31 - про українців у Польщі, 472 - про Велику Україну). 1934 року англійці мають змогу ознайомитись із 750 публікаціями [124, 2-3].

Детальніше про це - у ТАБЛИЦІ 2:

Роки	Радянська Україна	Українці в Польщі	Українці загалом	Разом
1931	14	184	6	204
1932	231	105	24	360
1933	472	31	64	567
1934	465	174	111	750
ВСЬОГО	1182	494	205	1881

На жаль, ми не оперуємо даними, скільки повідомлень і великих статей друкує британська преса на українські теми в наступні роки, але, судячи з динаміки збільшення кількості публікацій, яку спостерігаємо, не зробимо великої помилки, якщо зупинемось на цифрі щонайменше 500-

600 публікацій за рік. Тому можна говорити про 4-5 тисяч публікацій на українські теми впродовж 30-х років. Тим більше, що, за словами В.Кисілевського, дана статистика не врахувала «особних періодичних видань і книжок, у яких пишеться або згадується про Україну» [124], наприклад, «Slavonic Review», 11 номерів «The Investigator» тощо.

Багато це чи мало? Навіть з точки зору сьогоднішнього дня, коли наша держава здобула незалежність, це дуже багато (на жаль, ніхто не проводив подібних підрахунків за сучасний період), але, з огляду на неспівмінність статусу-кво етнічної України перед другою світовою війною, очевидно, що недостатньо.

Крім того, британська преса часто інтерпретувала українські події по-своєму. Гадаємо, цікаво простежити еволюцію поглядів її авторів.

Як про польську «пацифікацію», так і про відвідини Галичини англійськими парламентаріями, які прагнули з'ясувати ситуацію, писали чимало, але, як правило, у відверто пропольському тоні. Згадаємо лише деякі виступи у провідних виданнях: Р.Ріс Дейвіс їде до Польщі // Manchester Evening Chronicle. - 1931. - 31 лип; Щоб довідатися правди // Daily Herald. - 1931. - 1 серп.; Британські посли лейборити в Польщі. Протест одного часопису // Manchester Guardian. - 10 серп.; Посли лейборити в Польщі. Розслідження меншостевого питання // Manchester Guardian. - 12 серп.; Британські посли в Польщі - всч. Джеймс Барр пояснює ціль своєї місії // Morning Post. - 1931. - 12 серп.; Соціалістичні посли в Польщі - протест проти їх діяльности // Sunday Times. -1931. - 9 серп.; Британські посли-лейборити в Галичині: жалі польської преси // The Times. - 1931. - 10 серп.; Британські посли-лейборити в Галичині. Пояснення п.Барра // The Times. - 11 серп.; Св.Степан, покровитель Галіції, посол Дейвіс, валієць і Львів // The Spectator. - 1931. - 15 серп. [293, 2-3].

Парадоксально, але факт: поява і пролагування у британській періодиці навіть негативної інформації про українців з часом трансформувалась у певний позитив для української справи загалом. Що б не писалося в англійській пресі, але таки писалося. До слів «Україна», «галицькі селяни» з часом додалися поняття «українська автономія», «українська незалежність», «польське поневолення», «радянський терор» тощо. Подання українськими представниками петицій до Ліги Націй про незаконні репресії і арешти в Галичині, тривалий розгляд цього питання і відсутність виправдання дій польської сторони, зацікавлення даною проблемою з боку англійських парламентарів і їхні відвідини Галичини - все це спонукало до тривалого обговорення українського питання і визнання англійським читачем української нації.

На початку 30-х з'являються і схвальні відгуки. Так, у редакційній статті журналу Королівської колегії Лондонського університету «The Slavonic Review» (квітневе число) стверджено, що «єдиною національністю, якій не пощастило ще довершити свою незалежність у

висліді війни (мова про першу світову, - М.Ж.), була українська національність» [173, 1-2]. Доволі реалістичні думки про українське питання висловив у своїй книзі «Політичне спасення» один з найвизначніших політиків консервативного табору, колишній посол Волдон Чілкот [306, 3], а преса лейборпартії, зокрема її представник і активний автор Ріс Дейвіс, взагалі стала на український бік. На питання, чи справді польська влада переслідувала українців, Ріс Дейвіс відповідає ствердно і припускає: «Уряд (польський, - М.Ж.), розуміється, старатиметься виправдати «залізну руку» німецькими грішми, більшовицькою та соціялістичною агітацією». Як видно з його публікації «Польща і українці», В.Чілкот обіймає позицію польської соціалістичної партії, на думку якої українцям у Польщі слід надати повну місцеву самоуправу в рамках польської конституції на основі їх власної культури. «Рідну мову повинні вчити у власних школах і вони повинні мати право творити власні університети для власних потреб» [259, 2-3].

Нова і незвична для британців хвиля пресового зацікавлення українськими справами долинула і до суспільних та наукових інституцій. Так, Королівський інститут міжнародних справ присвятив українському питанню у Польщі окремий вечір [110].

На сторінках впливового львівського часопису «Діло», як і в іншій українській пресі Галичини, дуже ретельно висвітлювались політичні заяви англійських парламентарів та інших визначних англійських громадян, внесення з їхнього боку численних петицій до Союзу Народів в обороні української меншини в Польщі тощо [5].

З «Діла» дізнаємось і про суть петиції Джона Саймона, міністра закордонних справ Англії, на адресу полковника Сесіля Л.Мальона, який свого часу ініціював іншу англійську петицію в українській справі до Союзу Народів. Міністр Саймон торкається ще болючішого для поляків питання - української автономії: «...зобов'язання польського уряду надати Східній Галичині автономію базується на заяві, яка міститься у рішенню конференції амбасадорів з дня 15 березня 1923 р.». Далі Джон Саймон нагадує, що, згідно зі згаданим рішенням, «Польща признає, що щодо Східної Галичини етнографічні обставини роблять конечними надати їй автономічного устрою» [8].

Поява таких думок на шпальтах хоч і україномовної, але преси все ж польської держави, викликає, з одного боку, захоплення -мужністю редакторів «Діла», а з іншого, здивування - надмірною безпечністю, певною лояльністю і, можливо, недоглядом цензорів. Бо, наприклад, у радянській журналістиці не знайдемо закликів вийти зі складу СРСР, хоч право на це й було задекларовано в Конституції.

Помітною подією, свого роду визнанням української преси, стала поява на шпальтах «Діла» спеціального інтерв'ю з лордом Ноелем Бакстоном, членом партії праці і палати лордів англійської унії приятелів

Ліги Націй, англійським міністром хліборобства у 1929-1931 роках, дослідником національних проблем, і Беном Раллі, послом (депутатом) англійського парламенту в 1922-1931 роках, членом Унії Приятелів Союзу Народів і віце-президентом «Лондонського балканського комітету».

У цьому інтерв'ю є такі слова: «Я підтримував останню українську петицію до Ліги Націй щодо політичних в'язнів і далі підтримуватиму всілякі петиції того роду»; «Я захоплений високим рівнем інтеліґенції і культурою українського народу, а прояви цієї культури я заобсервував у ріжних ділянках. Я особливо захоплений солідними прикметами селянства. Осягн селянства на полі кооперації і культури вказують на їхню здібність до корисної участи у всіх фазах політичного і громадського життя. З приємністю ствердив я високу прикмету в українському селі -загальний прояв тверезости. Українського селянина можна прирівняти до найкращого типу селянина в якій-небудь европейській державі» (Бен Раллі) [114].

Незважаючи на переорієнтацію поглядів британців у бік позитивного сприйняття домагань української незалежності, підстав для радощів не було і не могло бути: Велика Україна, виголоджена, вщент виснажена і збіднїла, осиротіла на мільйони синів і дочок. Такої трагедії-апокаліпсису, що знищила селянство як клас і основу української нації, тут ще ніколи не було. Далекий відгомін з «совітського раю» (так часом називали СРСР комуністичні журналісти), хоч для представників Заходу вільний вхід до нього був заборонений, все ж таки доходив до Британських островів і мав протилежну радянському офіціозові, який заперечував не тільки геноцид з боку держави, а й факт голоду взагалі, інтерпретацію у пресі, громадських та політичних колах.

У британських газетах і журналах є не тільки страшні описи і цифри («Населення села Заливанщина ще в 1932 році числила 3,5 тисячі душ. Сьогодні 2 тисячі з них уже немає. В другому селі -Немиринцях - лишилося всього 4 чи 5 родин в живих, а село мало раніше 700 душ <...> Більша частина тих, що вмирають, це мужчини <...> По селах давно нема ні собак, ні котів, ні дробу. Все з'їли» [366]; «...на Україні населення переходить найтяжчі терпіння і в деяких випадках доходить уже навіть до людоїдства між українським населенням»; «Бур'ян та кора з дерева від довшого часу становить одиноку людську поживу, а на залізничних станціях тих околиць можна стрінути людей, вкритих лахами, через які пересвічує зеленувата сіра шкіра...» [356]), але й точний діагноз більшовицького суспільства («В особних державних крамницях тільки вищі радянські урядовці та члени комуністичної партії можуть купити їжу. Там урядовець може купити один кілограм житнього хліба за 50 копійок, зате бідний селянин мусить платити на вільному торзі за таку саму вагу хліба 5 рублів» [366]; «Ті, що студіюють всякі страхіття, втратять гарну нагоду, коли не звернуть увагу на Україну в цей час, - ДЕРЖАВУ, В ЯКІЙ ДІЙСНО РОЗСТРІЛЮЮТЬ ЛЮДИНУ (тут і далі виділення наше, - М.Ж.) за те, що вона візьме кілька

зерен збіжа, яке сама засівала на власному полі. РОЗСТРІЛЮЄ їх не кількох фанатиків, але дійсно ЛЄГАЛЬНОЙ ОФІЦІЯЛЬНО - ВЛАДА...» [468]; «...в Україні постійно стоїть московська окупаційна армія. Московські урядовці мають край у повній контролі, в'язниці повні українських патріотів. Під цю пору червоний імперіялізм тріумфує» [156; 117, 2]; «В той час, коли більшовики чваняться перед світом новими містами - селянство вимирає з голоду <...> за останніх 18 місяців вигинуло на Україні від голоду 6 міліонів селян, внаслідок того, що більшовицький уряд забрав від них збіжа» [93]).

Більшість британців, поінформованих про голод в Радянській Україні, співчували невинним жертвам, брали участь у численних допомогових гуманітарних товариствах і комітетах, адже в 1934-му (!) існування геноциду уже ні в кого не викликало сумніву. Однак і в цій ситуації серед британців теж знайшлися ті, що стверджували протилежне. Наприклад, Дж.Н.Кінґстон вважав, що вісті про голод на Україні - «видумка капіталістичної преси» [132, 4].

Як уже згадувалось, політика польської «пацифікації» і штучно створений голод на Радянській Україні стали основними причинами зацікавлення українськими темами у британській пресі початку 30-х років.

Середина і друга половина десятиліття теж не була зігнорована і пройшла під знаком описів терору чекістами. У журналах з'явились солідні історичні й політичні розвідки про українську націю, що засвідчували розуміння нагальної необхідності її незалежності. Але до них не прислухалися політики. Отже, розуміння ситуації і співчуття провідних публіцистів давало певну моральну компенсацію, але не вказувало на шляхи виходу з політичного лабіринту, в якому тоді загубилася вже не тільки українська нація - чи не вся Європа перебувала у стані нервозності, політичного і воєнного напруження, ніби передбачаючи те, що сталося 1939 року.

В Україні страшний голод довів людей до відчаю. Аби врятуватись, вони намагались втекти з «совітського раю». Небагатьом це вдалося. Є ще живі свідки, які стверджують: як не голод, то свинець більшовицьких куль обривав життя їхніх близьких. Ці жахливі події знайшли відгомін і в Англії. Перші вістки про масакри на Дністрі подав лондонський щоденник «The Daily Telegraph» (2 і 5 березня 1932 р.). 22 березня «Morning Post» оприлюднив інформацію про вбивство більшовиками 50 осіб. Написали про це і деякі провінційні часописи [9].

Терор і розстріли, ніби візитна картка, в усьому супроводжували більшовиків. У цьому сходились «The Times» [271] і «The Daily Telegraph»: «Офіціяльний совітський комунікат подає число розстріляних осіб на 103. Але є відомости, що це число в кілька разів замале <...> Більшість розстріляних - це українські комуністи» [366; 17, 1].

Так, в радянській Україні навіть комуністам не було гарантовано безпеку. «Sunday Times» [457], «Daily Express» [363], «Daily Courier» [362] і «Birmingham Post» [354] акцентують увагу читачів на новій «сенсації» - ув'язненні високих урядовців за зловживання і саботаж.

Близько двадцяти британських часописів оприлюднили інформацію Українського бюро про політичні переслідування в СРСР: «...у в'язницях Совітів, включно з Сибіром, всюди найдете українців з усіх суспільних верств. Найдете там бувших політиків, членів давніших урядів, найдете письменників, поетів та інших інтелігентів, але більшість в'язнів - це робітники і селяни, яких вивезено з ріжних осель за їхні політичні переконання <...>Висилали їх за те, що вони противилися - або, може, їх тільки підозрівали в спротиві - тій господарській політиці, яка довела до голодової смерти міліони людей в Совітському Союзі» [407].

Про найновіші переслідування йдеться у статті «Україна повстає», надрукованій у консервативному лондонському місячнику «National» [301], у «Nottingham Evening News» [427], в «Edinburgh Evening News» [371]: «Історія совітсько-українських взаємин за минулі роки - це історія постійного нищення українських прав Москвою і систематичного поневолення <...> Москва не тільки править Україною, вона вважає її за приватну власність...» [371]. Загалом публіцистичний пафос британської преси зводився до того, що політика Москви «спрямована на повну асиміляцію України», але в більшовиків нічого не вийде, бо «Україна не перестане боротися з тими затіями аж до остаточної перемоги, до осягнення повної незалежности».

Чимало уваги британська преса (особливо в журнальних розвідках) приділяла відновленню історичної справедливості - постанню незалежної української держави.

Так, лондонський тижневик «Answeres» надрукував кілька статей про Україну. Ось деякі витяги з числа за перший тиждень вересня: «40 міліонів цієї здорової селянської раси живе тепер в Европі. Є їх стільки ж, як англійців та валійців разом <...> Побіч росіян вони є найбільшою нацією на сході Европи. А всеж, їх нема на мапі. Як пояснити таку загадку? <...> в дійсности, становлять вони цілу націю, що живе в неволі <...> Нація, яка наприкінці боротьби, що тривала століття, так само, як і на початку її, не далася зломити ні переслідуваннями, ні гнетом <...> Через їх витревалість і хоробрість називають їх (українців) британцями Сходу» [350; 191, 3].

Англійський журнал «Fortnightly Review» у великій статті «Гноблені українці» стверджує, що «природа створила Україну нацією. Ні одної речі, потрібної для цього, не бракувало їй - ані культурної, ані етнографічної, ані антропогеографічної, заки вона об'явилась» [156; 117, 2]. Спиняючись над характеристикою українців, автор порівнює їх з росіянами: «Українці осілі, люблять дім, москалі схиляються до кочовництва та колективізму» [156; 117]. Оскільки українці за своєю природою були проти комунізму,

«більшовики жорстоко нищили український націоналізм та український індивідуалізм. Зокрема ліквідували вони козацьке населення» [156; 117].

Називаючи українців аристократичною демократією з тисячолітньою історією, автор вважає, що наймудріше вирішення цієї проблеми полягає в тому, щоб Україна стала самостійною, а її незалежність була суб'єктом спільної гарантії великодержав, адже «незалежна чи автономна Україна є неминуча для європейського економічного поступу та світового миру» [156; 117]. Ще автор вважає, що занедбаність у вирішенні українського питання стала однією з головних причин великої війни, адже конфлікт Московщини з Австрією виник «через українську справу, а не, як загально думають, балканське питання. Московщина була занепокоєна пробудженням української національности в Галичині» [156; 117].

Tiltman Hessel, автор книжки «Peasant Europe» («Селянська Европа»), змальовує повоєнну Європу так: «...бачимо Австрію, Сербію, Хорватію, Болгарію, Румунію, Бесарабію, Буковину, Мадярщину, Польщу, Чехословаччину і українців у кожній з тих країн зокрема і разом, як націю, якої Европа ще не знає нині, але мусить пізнати завтра» [459].

Один з публіцистів «Діла» писав, що «на поміч і піддержку від чужих може недержавна нація надіятись тоді, коли: 1) власною зорганізованістю та силою докаже, що вона приготована до самостійности і її бажає, 2) переконає світ про справедливість своїх домагань, 3) коли врешті інші держави переконаються, що створення нової держави є потрібне для утримання політичної рівноваги» [123, 4].

З логіки дій британських публіцистів і деяких політиків, українська нація повинна була не лише надіятись на підтримку державних націй, але й з допомогою останніх вибороти повну незалежність.

Однак далі розмов справа не пішла. Українці, які не мали шансів боротися зі своєю вічною проблемою самотужки, бо були поділені на сфери впливу інших держав, незважаючи на непогану англійську, німецьку та деяку іншу європейську пресу, залишились самі. Тому цілком слушно В.Кисілевський нагадує, що жодна новітня держава не постала виключно своїми силами. Усі держави опиралися більшою чи меншою мірою також на дипломатичну, моральну і навіть матеріальну підтримку якоїсь великої держави або групи держав. Так повстала незалежна Сербія, Болгарія, Румунія, всі повоєнні держави -включно до Польщі, яка донедавна ще у всьому спиралася на Францію, доки не стала на власні ноги і не видала власної незалежної політики. «Греція повстала завдяки дипльоматичній та матеріальній піддержці Англії. Італійська держава повстала не виключно завдяки геройському Гарібальді, але також завдяки дипльоматичній справности Мацціні й Кавура і завдяки військовій піддержці Франції» [123].

Україна теж мала право розраховувати на ідентичну допомогу. І тому питання на кшталт: «Чому поминено далеко більшу українську

націю?» так і залишались питаннями, а оптимістичні вислови про український нарід, які зводились до слів: «Він не піддасться так легко і не прийме без спротиву тої влади, яка у всьому суперечить його традиціям, цілям і змаганням» [328; 81, 3] виглядали уже не стільки як розуміння ситуації і не стільки як моральна допомога, а, насамперед, як самонавіювання британських утопістів і антикомуністів, що сподівалися на порятунок від більшовизму («чи може хто заперечити того, що большевики дійсно загроза для всієї цивілізації?» [328; 81]) руками однієї-єдиної, пошматованої, обкраденої і виголодженої України! Чи не тому великому прихильникові української нації, одному з найвизначніших політиків консервативного табору, колишньому депутатові англійського парламенту Волдонові Чілкоту, попри численні заклики до об'єднання проти комуністів («Спільна акція всіх цивілізованих націй у хрестоносному поході проти більшовизму буде найважнішою запорукою трівкого миру»), практично більше нічого не вдалося. І тому важко уявити собі, як сприймали, без сумніву, щирі слова того ж Чілкота («Ви повинні її (незалежність, - М.Ж.) здобути і держати в свому посіданні - і цим зробите велику прислугу людству, поможете справі світового мира та охороните цивілізацію» [328; 81]) українці.

Зі зверненням до земляків виступив на сторінках ньюкаслської газети «Nord Meil» невідомий українцям Рональд Рікербі: «Скільки з нас знає про те, що майже пів міліона українців є також британськими громадянами? Що в Канаді, по британцях і французах, становлять вони третю найбільшу національну групу?.. Велика Британія повинна принайменше дати моральну підтримку цій численній нації <...> Для тих, що бажають трівкого мира, день повстання вільної та соборної України буде, напевно, днем радости» [426; 307, 2].

Подібні заклики лунали зі сторінок журналів («National», «Contemporare Review») і численних щоденників та тижневиків. Шкода, що ці гарні побажання не були реалізовані.

Знаходили свого читача й розповіді про українську історію, про особливості української вдачі, які британська преса друкувала здебільша в середині і наприкінці 30-х років.

А ось відгуки про нову радянську конституцію не залишили байдужих не тільки серед противників, але й прихильників комуністичної ідеї. Керуючись журналістською етикою і максимально прагнучи досягти об'єктивності, британські журналісти недвозначно продемонстрували своє ставлення до нововведення в СРСР.

Так, «Morning Post» переконана, що «розславлена совітська конституція - це звичайний обман», бо «колиб українці одверто забажаліб пропагувати відділення від Союзу, вони негайно підпадуть обвинуваченню в державній зраді та будуть суджені на підставі закону про зраду» [414]. Абердінський «Evening Express» не вважає згадану Конституцію

українським законом, оскільки «Україною все ще правлять москалі і тому так звані заступники України зовсім не є представниками українського народу і не мають права говорити в його імені» [374].

Наприкінці десятиліття українська тематика в англійській пресі, звичайно ж, не відходить в тінь. Хоч на сторінках «Діла» ми практично не бачимо передруків чи детальних коментарів, як на початку 30-х років.

Загалом же обнадійливі паростки українсько-британських стосунків (коли Європа заплуталась у власних рішеннях і основні зусилля спрямовувала на мілітаризацію, формування політичних і військових союзів, англійський парламент загалом, британські засоби масової комунікації зокрема не проігнорували українського фактора і не раз відкрито піднімали питання спочатку про автономію Галичини, а згодом - і про можливість постання незалежної Української держави) не мали майбутнього, оскільки на це були об'єктивні причини. Політичні процеси в Європі в міжвоєнний період віддзеркалювали параліч інтелектуальної думки, спричиненої розширенням домінування німецького нацизму і загрозою майбутньої війни.

НІМЕЦЬКА ПРЕСА І УКРАЇНСЬКА НАЦІЯ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Питання відкритих і таємних аспектів німецьких планів періоду керівництва Адольфа Ґітлера щодо української державності, на яких ми частково зосередимо увагу (точніше кажучи, їх відображення у німецьких ЗМІ), не давало спокою багатьом українським націоналістам і противникам більшовизму інших країн упродовж десятиліть. Відтоді минуло вже більш ніж півстоліття, однак історія все ще не квапиться розшифровувати своїх загадок. Тому ми й не стверджуватимемо нічого однозначно і вичерпно, а лише спробуємо простежити, чи існував насправді німецько-український діалог - за виступами і оцінками в тогочасній німецькій пресі і львівському щоденнику «Діло».

За логікою, поділ України на сфери політичного впливу не повинен був би влаштовувати не тільки українців, які прагнули здобути для своєї батьківщини незалежність, але і європейський політичний істеблішмент, який начебто не схвалював як фашизм, так і більшовизм. Ігнорування України, вперте «непомічання» її не лише на політичній, а й фізичній карті відкривало зелене світло для просування більшовизму на Захід. Можливо, так воно й було б, якби не УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ, який органічно не сприймав комуністичних методів управління і господарювання.

Як наслідок українського протистояння запровадженню нових ідеалів, колективізації та ще багато чому такому, що руйнувало власне українську індивідуальність - геноцид 1932-1933 років, численні процеси над інтелігенцією і навіть українською партійною верхівкою. Мовою сухої арифметики - це мільйони загиблих, майже кожна осиротіла родина. Цього європейський політичний істеблішмент теж «не помічав», хоча європейська преса, хай зі значним запізненням, про голод, терор і переслідування за політичні переконання в Радянській Україні таки писала.

Європейський неспокій став благодатним ґрунтом спочатку для нарощення політичної міці, а згодом і військового домінування Третього Райху, який був цілковитим втіленням ідей провідників націонал-соціалістичної партії. Італійський фашизм на той час уже поступився місцем німецькому нацизму.

Ось як характеризував ці поняття один з провідних публіцистів «Діла» М.Троцький, який виступав під псевдо М.Данько: «Основа італійського фашизму соціяльна, основа німецького фашизму, коли вже прикладати цей термін до гітлєризму, політична. Італійський фашизм

родила внутрішня потреба держави боронитися проти більшовизму, німецький фашизм родила потреба змінити ті зовнішні умовини, в яких опинилась Німеччина» [54].

Це пізніше історики констатуватимуть, чи в чомусь мали рацію, чи лише помилялись українські патріоти, яким імпонували гітлерівські ідеї та рішучість. А напередодні Другої світової розмірковувати було нелегко. Події випереджували їхнє осмислення. Скрізь - у Польщі, Румунії, Чехословаччині, а особливо - СРСР - українці, у кращому випадку, почувалися дискомфортно. Перша світова дала незалежність багатьом європейським країнам, крім нашої. Тому українські націоналісти достеменно знали, що волю ніхто не подарує - її треба здобувати.

Але як? Чи будуть союзники? На ці питання українці шукали відповідей у брошурі Альфреда Розенберга «Україна як вузол світової політики», Адольфа Гітлера «Майн Кампф», що вийшли друком 1928 року і перевидані 1932 року, в інтерв'ю з керівником східного відділу національно-соціалістичної партії Карлом Мотцом, який у своєму інтерв'ю львівському часописові «Час» стверднв, що «націонал-соціялісти хочуть бачити на Сході Европи міцну національну українську державу» [324].

Найбільшого розголосу (на роки) набула сенсаційна заява Адольфа Гітлера, яку 2 квітня 1933 року надрукував львівський щоденник «Діло».

Її однозначно сприйняли в СРСР і також однозначно, але з точністю до навпаки, українські патріоти в Галичині. Заяву, уривки з якої подаємо нижче, оголошено на прес-конференції для закордонних журналістів: «...Не може також той уряд, який бореться проти насильства побідників над побідженими, спокійно дивитися на поневолення російсько-жидівськими комуністами великого і шляхетного українського народу та народів Кавказу. Тому ми рішили ліквідувати наші союзницькі умовини з Рапалля і Берліну та доложити всіх заходів, щобиздушити комунізм в його московському осередку та допомогти визвольницьким змаганням України. Тільки упадок більшовизму та постання нової сильної української держави може завести рівновагу міжнародніх сил в Европі та спокій у цілому світі!» [79, 3].

Навіть польський «Kurjer Poranny», якому важко закинути українські симпатії, оприлюднюючи міркування свого варшавського кореспондента Стенвея Філіпсона, підкреслює домінування українського фактора в німецькій офіційній політиці: «Розенберг <...> твердить, що Радянська Росія швидко розлетиться на кілька самостійних держав; особливо Велика Україна вже в дуже не довгому часі стане майже зовсім незалежна від Польщі...» [401].

На цьому фоні цілком зрозумілими є численні антипольські (і проукраїнські) виступи у німецькій пресі з приводу політики так званої пацифікації восени 1930 р., здійсненої польською владою проти селян Східної Галичини. Ось лише деякі заголовки: «Пробуджена Україна»

[226], «З днів лихоліття однієї меншості» [97], «Протибільшовицький вал» [228], «Українська визвольна боротьба» [304]. Цю і дотичні теми піднімали на своїх сторінках також «Deutschland», «Berliner Tageblatt», інші видання.

Колишній французький прем'єр-міністр Е.Еріо, відомий у цілій Європі як гарячий прихильник СРСР, стверджував чи то з високих політичних трибун, чи то на сторінках преси про те, що голод 1932-1933 рр. - не що інше, як вигадка противників комунізму, головно гітлерівців. Повернувшись з подорожі по Радянському Союзу, він почав друкувати низку статей в паризькому щоденнику «Information» під заголовком «Російські студії» [91]. З-поміж жовчних нападів на Україну, Е.Еріо вдався також до цитування німецького журналу: «З Берліна йде вся кампанія про буцімто голод на Україні <...> Мета цієї кампанії? Легко її відкрити, коли завдамо собі труду і візьмемо в руки журнал «Folk und Reich», видаваний німецьким урядом і спеціяльно присвячений справам Східної Европи. В одному зі своїх останніх чисел є там стаття про те, як створити українську державу, яку підтримувалаби Німеччина та Англія» [91].

Висвітлюючи протестаційне протибільшовицьке зібрання членів і запрошених товариства «Українська громада в Німеччині», німецька преса надрукувала «Заклик до культурного світу»: «Під час, коли комуністичне панування для Московщини є внутрішньою справою, для України є воно окупаційним насильством. Боротьба України - це боротьба за існування великого, але обезправленого народу, який від віків привик боротися і послуговатись мечем. Його здоровий організм переможе також большевицьку заразу і збереже свою національну окремішність» [100].

Через кілька місяців (23 січня 1937 р.) відразу два німецькі щоденники - «Ангріф» (одне з провідних німецьких націонал-соціалістичних видань) і берлінський «Der Volkischer Beobachter» - опублікували статтю «День української незалежності» [75]. Публіцисти «Діла», як і загалом галицька та емігрантська інтелігенція (Велика Україна жила іншим життям і, крім колективізації та більшовизму, нічого не бачила), вважали факт появи цієї статті «політичною подією» [299, 2-3].

У лютому орган провідника націонал-соціялістичної молоді Бальдура фон Шираха «Воля й могутність» друкує статтю Тиля Альке (обсягом 9 сторінок) «Трагедія України», в якій, між іншим, є таке резюме: «...Україна, властиво, «з недогляду» стала совітською республикою» [287].

Розмірковуючи над основними політологічними дефініціями, один з найвизначніших українських публіцистів, останній редактор львівського «Діла» Іван Кедрин-Рудницький (помер 1995 року у США на 96 році), у концептуальній праці «Демократія, комунізм, націоналізм та українська національна рація» [120] масове захоплення серед українців ідеями Третьої Німеччини не виправдовував, а пояснював так: «найбільш від'ємною сторінкою демократії є її слабість. Слабість, виявлена саме у боротьбі з

найбільшим ворогом демократії, комунізмом (як устроєм) та большевизмом (як формою вияву)»; «в боротьбі з комунізмом, як ідеєю, вирішну ролю може грати сьогодні тільки націоналізм, а в боротьбі проти Совітів як московської держави - держави з фашистівським устроєм»; «коли український демократ має вибирати поміж двома протидемократичними течіями - воюючого націоналізму фашистівського зразку та комунізму московсько-совітського зразку - то мусимо визнати воюючий націоналізм» [120].

З огляду на цілковиту ізоляцію четвертованої іншими державами України, на частенькі запевнення політичних діячів різних рангів про те, що їхні країни не матимуть жодних справ з українськими національними меншостями (ось типова думка догітлерівської Німеччини, яка після 1933 р. стала типовою для всієї Європи, крім Німеччини: «Для нашого посольства у Варшаві існує лише Польща з громадянами польської держави, байдуже, якої вони національности, а для нашої амбасади в Москві існує лише радянсько-українська союзна держава у СССР» [202, 1]), з огляду на безпрецедентний факт не лише прийняття СРСР до Ліги Націй, але й головування його представника - пана Літвінова, було втрачено останні сподівання на справедливий розгляд українських домагань на шляху творення власної держави.

Українські патріотичні сили опинились зі своїми турботами наодинці. Іноді їх, як запеклих антикомуністів, про людське око морально підтримували нацисти. Українцям в Галичині не доводилось вибирати, а українцям в СРСР не дозволялось навіть думати не по-радянському. Українські політичні діячі, публіцисти не раз стверджували, що не поділяють багатьох методів націонал-соціалістичної партії («Діло», як орган демократичний, засадничо не може погодитися з ексклюзивним характером націоналістичного німецького руху <...> становище, кермоване всеукраїнськими протимосковськими і протикомуністичними мотивами, не має нічого спільного з антисемітизмом» [50, 1]; «Гітлєризм є психологічною конечністю німецького народу» [54, 1]; «в дійсності українці готові співпрацювати з кожною державою, яка буде підтримувати їх національну програму. Про якісь особливі симпатії українців до Німеччини ледви чи можна говорити <...> Деяким доказом на те, що між українцями нема великих симпатій до Німеччини, може послужити теж те, що кількість політичної еміграції в Німеччині не є така велика, як в інших державах...» [177, 2]; «Коли є в нас люди, які захоплюються італійським та німецьким взором та раді ті взори прищепити на наш ґрунт, то не повинні забувати, що <...> скрізь, де тільки приходить до слова націоналізм фашистівського роду - панівна національна більшість виявляє супроти національної меншини свою ексклюзивність, брак толєранції, нетерпимість, стараючись передовсім коштом національних меншин збільшити свій національний стан посідання» [120, 7 лип., 4-5]; «не все те, що діється в Ш Німеччині,

викликує українське захоплення...» [109, 1-2], але іти на компроміс із більшовиками (які наче поставили собі за мету звести з обличчя Землі українську націю, перетворити покірних і піддатливих на «совєтських граждан», а непокірних і незламних просто знищити) означало чинити ще гірше.

Радянська історіографія в багатьох випадках зуміла перетворити історичну реальність на суцільну брехню. Виходило так, ніби українські націоналісти були ворогами своєї батьківщини, ніби не відрук «червоних» гинули люди, а тільки від діянь «бандерівців». На нашу думку, несправедливо засуджувати (а таких чимало навіть серед істориків) відчайдушні спроби здобути для України незалежність і тим самим домогтися історичної справедливості.

Попри всі психологічні, моральні та матеріальні складнощі, викликані усвідомленням і відчуттям меншості, українці не вислужувались і не запобігали в усьому гітлерівській Німеччині. Іноді наші батьки і діди переоцінювали свої можливості. Так, у публікації «Україна й Европа. Українська проблєма важним політичним чинником у міжнародній політиці» недвозначно сказано про те, що «швидкий розвиток важних політичних подій в Европі» витворив «у деяких українців хибний погляд, що Україна не є чинником політичного життя Европи, а лише предметом сучасних політичних змагань великих держав. До витворення цього хибного погляду причинились у деякій мірі і повідомлення, зручно розповсюджені большевицькою пресою, ніби Німеччина та Польща мають плян зробити Україну своєю кольонією, а навіть поділити її...» [297, 2-3].

А як трактувала цю проблему європейська преса? Ірландський «Cork Examiner», наприклад, надрукував величезну статтю «Гітлєр хоче України, що на це скажуть українці» [51], де, зокрема, аналізуються виступи в інших виданнях: «Гітлєр хоче заняти Україну. Але ніхто ні словом не згадує про самих українців, про роль, яку вони готові відограти в тому конфлікті, який чейже в першу чергу їх буде обходити...» Чи й справді Німеччина прагне завоювати Україну? «Cork Examiner» відповідає: «Чи хоче вона поширити свої економічні впливи на Україну? Так! Але «завоювати» Україну? Ніколи! Найбільш правдоподібне те, що Гітлєр бажає скласти з українцями якийсь modus vivendi, щоб разом з ними піти проти їхнього найбільшого ворога. Українці готові погодитись на таку розв'язку справи, бо вона може принести їм свободу, якої вони так бажають» [51]. На жаль, ірландці помилялися. Їхніми б вустами!

Ще у 1935 р. авторитетний празький тижневик «Господарський розгляд» у статті «Болюча Україна» припускав, що Німеччина має двоякі плани щодо України: «З одного боку, Німеччина бажає відібрати так званий польський коридор, за що Польща малаб дістати вільну руку на Україні, а з другого, - вона хоче опанувати Україну з її великими природними багатствами економічно» [16; 177, 2].

Дискусії про можливість винятковихукраїнсько-німецьких взаємин відбувались у 30-і роки доволі часто. На одній з них, як видається, чи не найгрунтовнішій, закцентуємо увагу. Після появи у світ польського видання «Polityka UNDO w swietle autonomicznej deklaracji Centralnego Komitetu UNDO z dnia 7. maja 1938 r. Lwow, 1938», у щоденнику «Діло» надруковано відповідь [109, 1-2].

Український публіцист, що сховався за криптонімним підписом, у памфлеті «За самостійний український підхід до інших народів» показує своє ставлення до позиції польської влади щодо німців і Ш Німеччини [109]. Автор пише, немає ніяких підстав керуватись у своєму становиші до німців і Німеччини любов'ю, але так само немає ніяких підстав до протинімецької ненависти. Адже якщо мова йде про формування українського становища до німецького народу та Ш Німеччини як його нинішньої правно-державної форми, то, на думку автора згаданої публікації, треба визнати: 1) між нами та німцями не було і не може бути ніяких територіальних суперечок, 2) не було, нема і не може бути боротьби за етнічний характер земель, себто нема ніяких асиміляційних зусиль, 3) нема культурницького суперництва і, 4) нема взаємин таких, як між переможцями і переможеними.

Український політичний оглядач наводить дуже цікаву і цінну з точки зору піднятої теми (тільки важко сказати, наскільки точну) інформацію про те, що «німецька преса, піддана тісній державній контролі, присвячує українці більше місця, ніж преса всіх західних держав вкупі» [109].

Вересень 1938 р. став початком великого розчарування. Німецькі обіцянки, до яких пильно і радо прислухалися в Галичині, Закарпатті, Буковині та еміграції впродовж постання і зміцнення Третьої Німеччини, так і залишились обіцянками. Тепер нацисти уже не підкреслювали необхідності української держави. У них були інші - вигідніші і далекосяжніші - плани. Про це світ довідається менш ніж за рік, а українці - ще швидше, навесні 1939, коли після схвалення нападу гітлерівцями гусениці мадярських танків скропляться кров'ю українських патріотів - захисників Закарпатської України.

В одній з промов Гітлер сказав дослівно таке: «Співчуваю з долею словаків, поляків, мадярів та українців. Одначе я є речник долі тільки моїх німців» [227, 1-2]. Зрозуміло, це не сподобалося українцям. Вони відчули зраду і покинутість. Ситуація навколо майбуття Закарпатської України залишалася невизначена. Тому цілком логічним стало припущення, що націонал-соціалізм як ідеологія є тільки висловом німецького імперіалізму, а не носієм нових, далекосяжних змагань до нової національної моралі та справедливості між народами та державами.

Згодом німецькі політичні чинники зовсім забули власні промови про українську незалежність. Вони використали чеські недалекоглядні спроби повернутись до централістичної системи у Словаччині і в

Карпатській Україні та реакцію у словацьких карпатоукраїнських колах, щоб взагалі ліквідувати федерацію. Але, повідомляючи про це словаків, не попередили карпатських українців.

«Навіщо було виставляти на переслідування той самий український націоналістичний рух і його активних діячів в Карпатській Україні, що його раніш німці самі морально і політично підтримували?! Є нотарійно відомою річчю, що у рядах Карпато-Української «Січи» збирався той найпалкіший український націоналістичний елемент, який щиро захоплювався німецькими націонал-соціялістичними ідейними тезами... Чи тоді, коли вже впали перші криваві жертви зпоміж січовиків, не можна було зупинити того проливу крови та запевнити амнестію ідейно співзвучному елементови? Навіщо було трагедії тисяч родин, родин не німецьких ворогів...?!» - ось голос розпачу ображеного, обманутого і поневіченого українця-націоналіста [111, 2].

У такий кровопролитний спосіб підтвердилися повідомлення в іноземній пресі, зокрема, у виданнях «Paris-Soir» [432] і «Gazeta Polska» [380] про те, що німецький уряд погодився на ліквідацію Карпатської України, щоб «уможливити спільний польсько-мадярський кордон» [261, 2]. Канцлер Гітлер зупинення німецьких військ перед кордонами Карпатської України вважає... «концесією», яку Німеччина зробила «не лише Мадярщині, але перш усього Польщі» [261]. В українській частині промови Гітлер розвіяв дві омани: «Віденський арбітраж як акт міжнародньої справедливости і самовизначення народів - у німецькій інтерпретації...» [261].

Все це тільки підтвердило давню думку про те, що політика - дуже часто брудна справа, а мораль у політиці - дуже часто лише засіб політичної боротьби. Але все це спонукає до докладного розпізнання політичної романтики і сентименту від політичного реалізму. «Політичною романтикою є мати до Гітлєра претенсії за те, що він на недосяжних висотах, на які сьогодні піднісся, бачить проблему Карпатської України інакше, з іншої перспективи, ніж її бачив тоді, коли знімався на ті висоти. Політичним реалізмом буде розуміти істотний сенс політичних конечностей, так зручно приставлених у промові Гітлєра» [261].

У розмаїтті думок і бурхливому розвитку політичних подій напередодні другої світової війни правильно розібратися було важко. Але українські політичні сили вийшли з честю у цій ситуації - їм вистачило відваги визнати власні помилки і застерегти від чогось подібного нащадків. Найбільше консолідували ось ці слова: «...право домагатися зацікавлення для своєї долі і право вірити в її поправу матимемо тоді, коли станемо силою, яку треба буде поборювати, або з'єднати її собі, але якої злегковажити не буде можна» [261].

Отже, з німецького боку були тільки гучні гасла, з українського - надмірна довірливість, яку вже в березні 1939 року (із втратою Карпатської

України) змінило розчарування. Емоційні заяви Гітлера і всієї національно-соціалістичної преси, підпорядкованої німецькому канцлерові, були занадто гарні, щоб стати правдою. Нацизм, як і більшовизм, вміло використовував свою пропаганду, тому навіть сьогодні важко однозначно сказати, наскільки щирими були публікації в німецькій пресі з побажанням українському народові здобути незалежність.

З іншого ж боку, німецька політична преса не залишалась повз увагою інших країн. Вона викликала дискусії і навіть суперечки (в тому числі і з приводу української проблеми - особливо у Польщі, Франції і Радянському Союзі), чим вже стверджувала актуальність українських тем, і безпосередньо впливала на формування громадської думки про Україну в сусідніх державах.

«УКРАЇНСЬКА ПРОБЛЕМА» ОЧИМА ЗАРУБІЖНОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ:

ФРАНЦІЯ

Політична преса Франції присвячувала українській тематиці значно менше публікацій, ніж англійська чи німецька. Однак помилково було б вважати, що український чинник не сприймався з боку французів серйозно. Політична ситуація і дипломатичні реалії (зокрема, франко-радянський союз) відображались у доволі суперечливих і, часом, відверто провокаційних акцентах і оцінках ЗМІ. Попри всі складнощі франко-українських стосунків, викликаних переважно французьким сприйняттям української справи крізь призму офіційної московської пропаганди, не бракувало й прихильних до української незалежності, науково обґрунтованих голосів.

Французький журнал «Le nouveau Monde» ще 1930 року надрукував статтю Бена Епштайна «Україна», де українська проблема розглядається в ґенезисі її розвитку і визвольних змагань з-під російської «опіки». Автор заявляє про спротив московського уряду, який під маскою «прихильности до деяких автономічних елєментів» пробував «здушити незалежницький рух» [90, 1480; 142, 1-2].

Бен Епштайн має рацію в тому, що «українське питання одно з найскладніших і найделікатніших», як і в тому, що до його вирішення «треба підходити дуже обережно». Але не зовсім правильно вбачати головну причину небажання українського співробітництва з Росією тільки в цараті, хоча царська Росія справді завжди ощукувала Україну і «завсіди поборювала національний рух брутальною силою» (здається, методи і дії більшовицької Москви авторові зовсім не відомі, адже про них навіть не згадується). Не відповідали дійсності і твердження автора про те, що повної самостійності прагнуть лише українські ультранаціоналісти, тим більше, що сам Б.Епштайн у своїй статті доходить до висновку, що нема ніякого іншого способу задовільнити цей край, як визнати право його населення на установчі збори, на загальні вибори, де воно вирішуватиме свою долю.

У цей час у французьких книгарнях з'явилася книжка: «Rene Martel. La France et la Pologne-Realite de L'Est Europeen» [409], про яку Юрій Студинський, автор публікації «Француз про українську справу», висловився так: «...здається, що її написав не француз, а український націоналіст» [316].

Тоді ж українські теми піднімали двотижневики «Revue de Monde» - у статті «Німецька проблема» - і «Le Correspondant» («Французька

ескадрона на Україні»).

1932 рік символічний започаткуванням у французькій пресі і, певним чином, в політичних колах цієї країни дискусії з приводу української проблеми. Так, 1 лютого відомий публіцист і історик, редактор закордонних справ великої паризької телеграфної агенції «L'Information» Albert Mousset, виступив на сторінках авторитетного двотижневика «Mercire de France» з відкритим обговоренням брошури «Le probleme de L'Independance de L'Ukraine et la France», авторства сенатора правого спрямування Е.Евена, написаної під впливом праць іншого французького сенатора, редактора часопису «La Patrie» Казимира Делямара (1796-1870), знайомого з Франціщеком Духінським (1817-1893), «поляком з Києва» [141, 2-3] - польським публіцистом, етнографом і істориком, «прихильником спільного польсько-українського фронту й самостійности України» [89, 607], автором теорії, за якою єдиними справжніми слав'янами були тільки поляки.

Попри численні помилки (з історії України та інших слов'янських країн), треба віддати належне Евенові, який вважав, що «встановлення незалежної України - це один зі стовпів майбутнього миру» [141, 2]. Але й це теж не зовсім задовольнило авторів «Українського бюлетеня», що діяв у Франції, як Укрбюро в Лондоні. Вони справедливо закидали французькому політикові незнання того, що національна Україна має наміри щодо земель, які знаходяться на захід від сучасних кордонів Радянської України, і стверджували: «...стабілізація та консолідація Східної Европи прийде аж тільки тоді, як незалежна Україна повстане розміром більш як 800 тисяч квадратних кільометрів і з населенням 50 міліонів» [141, 3].

Розглядаючи у своїй політичній хроніці й інший твір - «Vie de Mazeppa» Ілька Борщака (історика і публіциста, дійсного члена НТШ, професора Державної Школи Східних Мов у Парижі) спільно з Рене Мартелем (французьким істориком і публіцистом, який присвятив Україні низку праць), - Альберт Муссе захоплено називав Івана Мазепу людиною надзвичайно складною, поетом, латиністом, протектором науки, дипломатом школи Макіавеллі, а насамперед -українським патріотом, який упродовж усього життя залишався вірний ідеалові незалежної України, для перемоги якої він змагався проти потрійної орієнтації - турецької, російської та польської.

Віддаючи належне гетьманові України, французи особливо акцентували увагу на більшовицькому режимі, який узаконював тероризм з боку держави до її мешканців. Лідером в інформуванні французького народу був паризький «La Journal», який у березні надрукував серію матеріалів свого кореспондента в Бесарабії Ж.Льондона.

ЦІ ОПИСИ (а до них - і численні світлини груп втікачів, сиріт, батьки яких загинули на Дністрі, поранених, таборів, де перебувають втікачі) і

СТАЛИ головним ДЖЕРЕЛОМ ПОВІДОМЛЕНЬ СВІТОВОЇ ПРЕСИ.

Автор не просто описує розстріли, а оживлює очевидців, які самі розповідають про стосунки в Радянському Союзі. Серед них -селяни, німець з колонії в Україні, втікачі з Соловецького заслання, дезертир з Червоної армії, діти-сироти, що більше тішаться добрим хлібом, ніж сумують по недавно втрачених батьках, та багато інших.

Ж.Льондон не закриває очі і на заслання українського населення для виконання примусових робіт на півночі Сибіру. Із здивуванням і жахом описує він той розмах, з яким діють у Радянській Україні: «Україну поділено на 432 райони. Рішенням ДПУ постановили за чотири ночі вислати по тисячі осіб з кожного району, що дає разом 432 тисячі засланців» [62, 3].

Львівський щоденник «Діло», який ретельно стежив як безпосередньо за подіями на Радянській Україні, так і за публікаціями про них у закордонній пресі, зокрема, у французькій, мав рацію, коли висловлював думку, що «розстріли на Дністрі відкрили край запони, за якою більшовики ховають справжні відносини на Радянщині» [62]. І хоч «західноевропейська преса робить тепер енергійні заходи, щоб зірвати цю запону цілком, до реальних наслідків для поневолених націй Радянщини справді ще дуже далеко. Держави все ще конкурують у постачанні грошей та зброї більшовикам» [62].

Розстріли втікачів з «совітського раю» не залишили байдужими навіть соціалістичні часописи, наприклад, «Le Droit du Peuple» [370,2].

Висвітлення геноциду більшовиків проти українського народу, спричиненого штучним голодом, не було систематичним і мало випадковий характер. На цьому фоні помітною є антиукраїнська кампанія, зініційована відомим у цілій Європі прихильником СРСР, французьким дипломатом Едвардом Еріо, який після відвідин офіційних бенкетів і зразкових сіл та колгоспів УРСР стверджував з політичних трибун і на сторінках преси, що голод на Україні -лише вигадка противників комунізму, переважно гітлерівців. Детально про це Е.Еріо описує у паризькому щоденнику «Information» у циклі статей «Російські студії» [91; 200, 2].

Діяльність Еріо та йому подібних не була випадковістю. Публіцисти «Діла», ніби передбачаючи таке трактування подій і засліплення променями «совітського раю» представників Заходу, зазначали, що співробітництво українців в європейській пресі має випадковий характер, що українську лінію проводить не якась центральна організація українських журналістів в Европі, а поодинокі українці в залежності від своїх здібностей та фінансових можливостей.

З-поміж численних українських пресових служб і агенцій, тільки інформації «Офінора» використовувала французька, італійська та іспанська преса [64, 1-2]. Але усвідомлення того, що «пресова акція в краю та за кордоном є поважною частиною цілої політичної акції» [64], і що

«державна самостійність України можлива лише по розбиттю Радянщини» [53, 1], уже не було достатньо.

У цьому неважко переконатися, якщо проаналізувати інтерв'ю газети «Le Matin», яке женевський кореспондент Г.Кораб взяв у Голови останньої Ради Ліги Націй, норвезького міністра закордонних справ Мовінкеля. Коли К.Кораб запитав у Мовінкеля, що зроблено у справі голоду в Україні, останній не оминає свого внеску: «Найлекше булоби нічого не робити. Тому що тут ішло про край, який сам не висловив своєї волі, ще й не належав до Ліги Націй, я відповівби якнайточніше принятим правилам, якби кинув до коша зворушливі документи, передані мені» [410; 41, 1]. Але справа «не була політичним актом, а чисто гуманним ділом, де йшло - як казали деякі інформатори - про життя мільонів». Після пропозиції Мовінкеля звернутись із запитом до московського уряду, чи не вважав би він корисним допустити на територію, яку навідало лихо, міжнародну місію для розслідування справи та допомоги українцям, важко погодитись навіть з прихильним до українських справ часописом «Le Matin» у тому, що пан Мовінкель старався переконати своїх товаришів у необхідності допомогти нашим землякам.

Голод на Україні вжахнув не тільки Європу, а й Америку та Японію. Тому важко уявити собі, щоб про нього не знали члени Ліги Націй. Отже, можна висловити такі припущення: або голова цієї організації погано переконував її членів зайнятись розглядом геноциду (точніше, він не вважав це геноцидом, а лише стихійним лихом) на українській землі, або він ніколи нікого і ніде в цьому не переконував (судячи з інтерв'ю, Мовінкель майже не орієнтується в ситуації на Лівобережжі).

Але навіть ці нечисленні публікації про Україну (було ще кілька про голодомор, зокрема, в паризькому «Renaissance», ч.2580, де надруковано лист з одного з міст України: «На вулицях люди починають падати з голоду. Живемо майже без хліба. Дорожнеча незвичайна. За 10 штук бараболь треба дати три карбованці, і то нелегко їх дістати» [77]; у паризькому щоденнику «L'ordre», де надруковано дві статті Шарля де Пере Шапьюї [405; 34, 1], який іронізував з приводу подорожі і заяв знайомого нам прихильника радянської дійсності Едварда Еріо; також у паризькому щоденнику «Le Matin», що у своїй передовій статті оприлюднив два листи про голод, які передав до редакції колишній петроградський професор І.Бузина: «Перед 1 травня голодні йшли походом на місто, між ними злодії та бездомні, що вмирали на вулицях. Щоби не показати перед чужинцями нашої нужди, вантажні авта забирали їх силоміць і відвозили, як скажених псів <...> Щораз частіше трапляються випадки вбивства людей з голоду. Буває, що декого арештують на базарі за продажу людського мяса» [410; 170, 1-2]) були спізнені, бо побачили світ у середині 1933 року, коли мільйони людей уже померли, і практично припинилися після 3 травня 1935 року, коли підписано франко-московський союз.

Як сприйняли підписання цієї угоди? Львівське «Діло», яке уважно стежило за перипетіями і на загальноєвропейському ґрунті, і конкретно за франко-російськими стосунками, припускало, що політичні кола розуміли небезпеку такого союзу для Франції, але разом із тим не мали достатньо «відваги виступити відверто проти нього» [67, 2]. Крім цього, на думку українського щоденника, до згаданого союзу призвели переважно внутрішні чинники, а саме: вплив більшовицько-соціалістичного блоку, паніка, викликана ним та виробниками зброї і, нарешті, сила політичної інерції, розвинена Еріо, Барту та іншими москвофілами.

Інша європейська преса теж сприйняла цей союз негативно. Так, редактор швейцарського часопису «Journal des Geneva» Брікке вважав, що франко-московський союз може викликати «охолодження відносин між Францією з одного, та Англією й Італією з другого боку» [67], адже він «є в противенстві до Льокарнського договору, фундаментальної основи забезпечення Франції». Таким кроком Франція свідомо чи несвідомо дає Німеччині чудову нагоду звільнитись від зобов'язань Льокарнської угоди, коли остання тільки цього забажає. Отож, Франція ризикує в найближчім часі почути себе ізольованою та ослабленою, бо, очевидно, так і не зможе відповісти на питання «Journal des Geneva»: з ким вона підписує союз - з Москвою чи СССР?

Тоді ж німецька політично-дипломатична кореспонденція (як і німецька преса, наприклад, «Der Volkischer Beobachter») відкрито заявила, що «франко-московський союз «спрямований виключно проти Німеччини» [67]. Однак французький «Echo de Paris» переконаний, що без цього союзу Франція втратила б не лише союз із малою Антантою та Польщею, а й не виключала б порозуміння між Москвою та Берліном.

Після підписання франко-московського союзу франко-українські стосунки і, відповідно, повідомлення у французьких засобах масової інформації, практично припинились. Під впливом радянського уряду французи специфічно сприймали українську проблему і не визнавали або принаймні не підтримували відкрито ідею української незалежності. Українська діаспора, у свою чергу, втратила довіру до французьких політиків. Тому впродовж другої половини 1935 - першої половини 1938 років майже не зауважуємо як у французькій пресі про Україну, так і в українському «Ділі» про Францію серйозних і, головне, доброзичливих публікацій.

Очевидно, що має рацію редактор «Діла» Іван Рудницький-Кедрин, який, аналізуючи політичну ситуацію в Європі і «використовування стичних точок інтересу чужинецьких держав та української національної рації» наприкінці десятиліття, підсумовує, що «українська інформаційна служба на чужині страшенне квола, мала й непомітна»[121, 5-6].

З найпомітніших виступів у Франції про українське питання - праця «Кримська війна 1854-1855» відомого французького історика та дипломата,

віцеграфа Д.Гікана, де він не відкидає ідею «поділу європейського сходу на низку незалежних держав і виявляє чимало зрозуміння для визвольницьких змагань українців» [317, 3]; програмна промова в паризькому «Тризубі» Голови державного центру УНР, президента А.Лівицького, в якій стверджується, що «УНР через брутальну навалу червоної Москви формально не втратила своєї державної незалежности, бо ніколи тієї навали не легалізувала, ніколи своїх протестів проти насильства не припиняла», як і всякі проекти «федерацій», які уряд завжди «вважав за державну зраду», адже тільки «самостійність і нічим не обмежена незалежність української держави є тою реальною метою, за яку безкомпромісово боровся і буде боротися уряд УНР, - до близької уже перемоги» [217, 3-4]; іронічні розмірковування Каміля Вальо в журналі «Mercire de France» - про більшу доцільність при нападі Німеччини на Совіти використати українські землі, а не білоруські болота [265, 4].

Певна «відлига», продемонстрована зняттям неофіційного інформаційного мораторію з боку французів, і поява у їхній пресі повідомлень на українські теми прийшла аж влітку 1938 року, коли Європа стояла на порозі другої світової війни. Так, «Бюлетень закордонних справ» - журнал, наближений до офіційних французьких кіл, присвячує українській справі окрему статтю, яку цитує «Діло»: «В дуже короткому часі французька прилюдна опінія може бути поставлена перед доконаним фактом постання Української держави, яка щодо простору та числа населення хтозна чи не перевищатиме території та людности европейської Франції», «французька політика не може ні в якому разі злегковажити собі українського чинника - цю свідому своїх національних бажань, компактну українську патріотичну масу, що живе на тім відтинку Европи в ріжних державах та яка буде в практиці рішальним чинником у всіх східноевропейських подіях» [281, 1-2].

Подібні думки, можливо, частково навіяні гітлеризмом і викликані бажанням французької політичної думки не допустити, щоб українські симпатії були тільки пронімецькі, мають місце на сторінках радикально-соціалістичного щоденника «La Respublica», авторства французького письменника та публіциста П'єра Домініка, урядового щоденника «L'oeuvre».

Активно висвітлювала французька преса протиугорські маніфестації у Львові, викликані загостренням політичної ситуації у Карпатській Україні. Практично усі газети надрукували повідомлення телеграфної агенції «Havas» (працювала з 1835-го до 1940 року, а 1944 року на її основі створено «Agence France-Presse») про ці події.

Обідній щоденник «Paris Midi» від 14 жовтня 1938 року, наприклад, писав: «По всіх своїх церквах моляться українці за свою автономну державу на Закарпатті та вуличними маніфестаціями доказують, що в них одна думка в цій справі» [282, 2; 431].

Консервативний щоденник «Le Figaro» від 12 жовтня репродукує етнічну карту Європи, видану в Берліні, якій, за оцінками часопису «Діло», «український глядач не може зробити найменшого закиду» [282; 376].

Щоденник «La Republique» спростовує закиди італійської преси про те, що начебто українська еміграція, яка в Лондоні та Парижі звертається до впливових політичних діячів у справі миру в Закарпатті, «є на услугах большевії» [282; 442].

Офіціоз «Le Temps» від 15 жовтня, у свою чергу, спростовує думки німецької преси про підтримку Францією мадярсько-польської тези спільного кордону тих двох держав [282; 458].

У той же час орган Жака Доріо - колишнього комуніста, а потім фашиста - «Liberation» від 15 жовтня підтримує польсько-угорську тезу [282; 402]. Загалом ворожих для українців голосів не бракувало, особливо тоді, коли йшлося про «німецьку інтригу» [281, 2].

ШВЕЙЦАРІЯ

Помилковою була б думка про те, що публікації на українські теми у швейцарській пресі 30-х років визначались певною пріоритетністю, викликаною усвідомленням важливості позитивного вирішення української проблеми і постання на політичній карті світу незалежної держави Україна. Все (або майже все), що тут писали, з'являлось несистематично, а, швидше, як відгомін на протиправні дії польської і радянсько-більшовицької влад, під безпосереднім патронажем яких перебувала більшість українських земель.

Отож, з одного боку, українське питання піднімалось на шпальтах швейцарських часописів максимально гостро, комплексно і тверезо завдяки асиміляційній політиці гнобителів, а з іншого - воно не піднімалось ще гостріше, комплексніше, тверезіше, масштабніше і своєчасніше завдяки превентивним (особливо з точки зору керівництва СССР) заходам - інформаційній блокаді, нещирій, але потужній пропаганді радянського способу життя, внесенню розколу між співгромадянами і пошуку винних у всіх бідах тощо.

Розвалом останньої імперії XX століття остаточно доведено нежиттєздатність будь-якого - навіть наймілітаризованішого - суспільного утворення, якщо воно нав'язане силоміць, якщо воно не враховує національно-психологічних особливостей населення і створене не на благо, а на зло людству.

Західні політики і журналісти свідомо ігнорували українські болі, біди і навіть трагедії. Вони не тільки несвоєчасно (із великим запізненням) почали бити на сполох, але й робили це не зовсім широ. Часто їх слова розходились із діями. Більшість країн виступала проти більшовизму, але

й більшість - сперечалася між собою за право постачання зброї СССР. А восени 1934 року Радянський Союз було прийнято до Союзу Народів, чим фактично продемонстровано, по-перше, повну байдужість не лише до доль мільйонів окремих людей, що потерпали за переконання, а й до майбутнього більш як десятка націй, які жили надією на визволення, і, по-друге, солідарність з Радянським Союзом.

Від противників важко очікувати чогось приємного, але ще сильніший біль спричиняє зрада прихильників (принаймні, вдаваних), як, наприклад, гітлерівської Німеччини.

Під цим кутом зору важко зробити якісь закиди Швейцарії, її президентові Мотті, який 18 вересня 1934 року, перебуваючи в меншості, не завагався і сміливо виступив проти прийняття СССР до Союзу Народів, пам'ятаючи недолю «України та інших поневолених націй СССР» [60, 1-2].

Так само послідовно і чесно, хоч і небагато, писала на ці теми швейцарська преса. Найбільший внесок зробив неофіційний орган Союзу Народів женевський щоденник «Journal des Geneva».

Загострення польсько-українських стосунків на початку десятиліття знайшло відгомін й у швейцарській пресі. Так, починаючи з 1931 року, одне з найповажніших європейських видань - «Journal des Geneva» - піднімає українські теми. 22 травня того ж року передова стаття «Польща перед Радою», яку написав головний редактор В.Мартен, присвячена польській «пацифікації» у Східній Галичині восени 1930 року.

Незважаючи на думку В.Мартена про те, що «охорона меншин не може піддержувати революції і якщо репресії були суворі, то, може, були необхідні», українцям важко звинуватити автора у необ'єктивності. «Journal des Geneva» застерігає, що «такої справи не можна закопати посеред тайних нарад у Комітеті Трьох Осіб», адже «її предложили Лізі Націй в петиції, підписаній 65 членами парляменту, що належать до різних партій».

Швейцарський часопис допускає, що у свідченнях українців дещо перебільшено, «бо це загальне явище при описах актів жорстокости», тому вимагає об'єктивного, безстороннього і гласного розслідування, без якого неможливо зняти з поляків «страшних обвинувачень». В.Мартен також не приховує, що «Journal des Geneva» - «приятель Польщі» [168; 288, 1], тому треба віддати належне намаганню неупереджено оцінити події у цій делікатній ситуації.

Цікаво втрутився у польсько-український конфлікт професор Лозаннського університету Е.Бове. Не з'ясовуючи відомих тез про чинність і нечинність сторін, швейцарський професор лише ставить під сумнів достовірність «доказів» польського уряду (а точніше -опублікованих в польському часописі «Ilustrowany Kurier Codzienny» [390] двох копій листів (про можливість німецьких неофіційних інтриг у Східній Галичині), адресованих міністерством закордонних справ Німеччини у Берліні

генеральному німецькому консулові у Кракові і перехоплених польською стороною ще 1926 року) про «німецьку причетність в українських погромах» [390], які і спричинили «пацифікацію».

У статті «В польській Україні», надрукованій у бюлетені Міжнародного союзу товариств для Ліги Націй, професор-ідеаліст Е.Бове критикує так звану пацифікацію і символічно закінчує своє дослідження: «Річ іде не тільки про охорону жертв, ні про інтереси самої Польщі, ні про права гуманности, річ іде про політичну мораль нового світа» [15; 333, 3].

Цим бажанням не судилося справдитися - новий світ виявився не тільки аморальний, а й антагоністичний. Як у внутрішніх справах окремих держав, так і в міжнародній сфері.

Взяти хоч би південно-західну частину СССР - Радянську Україну. Більшовики проводять «розкуркулення» (фактично ліквідовують цвіт українського селянства, висилаючи на бугри, на явну загибель) -світ знає, але мовчить.

Більшовики організовують штучний голод (геноцид проти української нації лише для демонстрації тези про те, хто справжній господар на українській землі) - світ знає, ніби обурюється, але далі розмов справа не йде.

Більшовики судять українських комуністичних лідерів тільки за те, що вони - українці. Світ визнає, що засуджені - не винні, але приймає СССР до Союзу Народів.

Більшовики, впоравшись із українським селянським класом і нав'язавши Україні російський пролетаріат, взялися до ліквідації «прошарку інтелігенції» (термінологія не наша, - М.Ж.), безцеремонно розстрілюючи українських вчених, письменників, митців - світові це теж, мабуть, неприємно, але його втішає думка, що все це - десь там, далеко, в СССР.

Подібні або значно ґрунтовніші екскурси можна було б провести і щодо інших держав, у тому числі й тих, що воювали між собою. Проте навіть переліченого вище достатньо, щоб визнати: до політичної моралі нового світу було ще дуже далеко. Тому особливо приємно з'ясовувати, що навіть за ситуації повної апатії і збайдужіння до ближнього (як в нашій приказці про «хату скраю») окремі європейські видання пам'ятали етимологію таких понять, як Мораль, Честь, Справедливість, Обов'язок, Правда. Серед них -часопис «Journal des Geneva», який, відгукуючись на декларацію міністра Йорге у румунському парламенті і поданий ним меморіал (запит) до Союзу Народів про «безприкладне варварство більшовиків та нищення ними норм цивілізації», «охорону» західного кордону Радянщини називає «полюванням на людей» [267, 2], яке є лишень тисячною частиною того, що відбувається понад десяток років на завойованих більшовиками землях.

А лозаннський щоденник «Gazette des Lausanne», передруковуючи згадану декларацію, сподівається на те, що й інші держави візьмуть

приклад з румунського уряду (і все-таки румуни не були наполегливими як гуманісти, але добрими учнями нацизму і більшовизму, про що докладніше вже йшлося. - М.Ж.), протестуючи проти того, щоб «уряд європейської нації винищував населення голодом та муками, не роблячи виїмку для жінок та дітей» [383; 267].

Як англійські і французькі часописи, «Gazette des Lausanne» цікавило: невже ці «звірства не викличуть інтервенції Союзу Народів у московського уряду»?

Хоч публікацій на українські теми, зокрема, про розстріли голодних втікачів із Радянського Союзу не бракувало ні у швейцарській пресі, ні у ЗМІ інших європейських країн, вони не мали безпосереднього резонансу і впливу на політичну переорієнтацію європейських партій чи урядів, а швидше виконували описово-хронологічну функцію, безперечно цікаву для інтелектуалів і навіть вартісну з точки зору політичної та пресознавчої історії.

За цих обставин західний політичний істеблішмент не завдавав собі клопоту перейматись «чужими» проблемами. Офіційний Кремль як ніхто інший розумів це і використовував ситуацію максимально ефективно. І хоч критика радянської дійсності не могла якось особливо вплинути на внутрішню політику компартії більшовиків стосовно поневолених націй, дозволимо собі зупинитись на деяких виступах.

Щоденник «Neue Zuricher Zeitung» у передовиці «Москва і Україна» [311] зосереджує увагу щодо новітніх концепцій політичного розвитку європейських стосунків. Так, подорож Альфреда Розенберґа до Лондона, на думку часопису, «мала почасти своїм завданням заінтересувати Англію пляном відділення України від Росії та приєднанням її до Польщі» [181, 3], внаслідок чого, по-перше, Польща віддала б Німеччині коридор і усунула б німецько-польське напруження, і, по-друге, втратою України СССР був би настільки ослаблений, що його «існування сталоб тільки питанням часу», адже радянські політики дуже схвильовані тим фактом, що «на самій Україні повстав небезпечний для московського режиму спротив, на який Варшава може глядіти прихильним оком».

Микола Скрипник, член комуністичної партії більшовиків з 1897 року (чи не найбільше долучився до приєднання України до комуністичної Росії принципом децентралізації), усвідомивши, що в так званій автономії, яка давала змогу Україні плекати рідну мову і літературу, «під прапором «соціялістичної суті» переводять матеріальну грабіж, яка усуває всякі основи «національним формам» [181], закінчує життя. За офіційною версією більшовицького уряду - самогубством. Можливо.

Тема голодомору 1932-1933 років схвилювала громадськість усього світу. На жаль, занадто пізно, коли мільйони людей уже померли. Навіть у недалекій Швейцарії про це дізналися у другій половині 1933 року. Найпомітніші виступи - «Україна - невральгічний пункт» (Journal des

Geneva. - 1933. - 26 серп.) і «Трагедія України» (Neue Zuricher Zeitung. - 1933. - І верес.).

«Neue Zuricher Zeitung» переконана, що суперечності між харківськими і московськими комуністами, які спричинили одну з найбільших в історії людства трагедій, виникли не на рівному місці. Росіяни не могли пробачити українцям «пробудженої національної самосвідомости», продемонстрованої під час «майже трьохлітньої війни Петлюри з більшовиками», як також і того, що український радянський уряд повстав «не на підставі внутрішнього перевороту», а на «штиках російської армії» [289; 216, 1-2]. За таких обставин українське населення знову опинилось на другому плані («український селянин у «пролетарській батьківщині» мусить вмирати з голоду»), а на політичну і господарську арену виходять нові пани - російські урядовці, «російські промислові робітники» і «жидівський елемент», який, покинувши торгівлю, «пристосувався легко до нових обставин» і добровільно «став матеріялом для нової більшовицької демократії» [289; 216, 1-2].

Описуючи страшний голод на Україні, німецькомовний часопис згадує про «драконські закони проти «стрижіїв», що ще в червні і липні відрізали незріле колосся, щоби з немеленої пшениці та ячменю, перемішаної з грисом, «спекти щось таке, що ці бідолахи називали хлібом», який «у Швайцарії навіть свині не їлиб». Тому не дивно, продовжує «Neue Zuricher Zeitung», що «цього літа мільони українських селян померли з голоду», а «в українській комуністичній пресі згадується часом тихо-обережно про нехтування українців у користь росіян».

Найбільше швейцарський часопис вражає те, що «це безприкладне хижацтво, це плянове винищування українського народу відбувається не десь у «далекім нецивілізованім краю», як іноді дехто називає кольонії великих держав, але у межах нашої частини світа».

Львівське «Діло» детально описує Конгрес організованих національностей Європи, що відбувся наприкінці вересня 1933 року, присвячений головно всеукраїнській справі. Виступав там і французький дипломат Едвард Еріо, який розповідав про український рай, де «малі діти, немов маків цвіт, червоні, здорові» [10, 1].

І хоч не всі погоджувались з відомим радянофілом, хоч «найшлися представники народів і міжнародних організацій, які заявили сміливо, що, чи це кому подобається, чи ні - вони хотять допомогти українському народові і станути в його обороні», автор справедливо резюмує: «Всі знають про голод на Україні та декому не вільно про це офіціяльно говорити».

Серед тих, хто не закрив очі на правду, - офіційний швейцарський орган «Der Bund», на думку якого, говорити про поліпшення життя радянських підданих не доводиться, принаймні доти, «поки не скінчиться безглузде устрявання совітського уряду в усі подробиці людського життя»,

яке й становить «основу більшовицької доктрини» [355; 215, 2-3].

На цьому фоні мусіли бути надзвичайні мотиви для прийняття представниками західних держав московського більшовизму до Союзу Народів, яке відбулося 18 вересня 1934 року. Можливо, й не солідарність з більшовиками. А, можливо, і солідарність. Наприклад, у демонстрації сили: «Женевська комедія з Москвою показує дуже виразно, як мало значать тепер малі держави» [60, 1-2].

У 1936 році світова преса не оминула також проблем Чорноморських проливів, що розглядалися на конференції в Монтре.

«Journal des Geneva» надрукував меморіал, який передав президентові конференції в Монтре Е.Брісові колишній представник Української Народної Республіки при Лізі Націй О.Шульгин [179, 3]. Там сказано, що «інтереси України в проблемі проливів цілком відмінні від інтересів колишньої Російської імперії. Національна Україна <...> вважає, що свобода проливів є необхідною умовиною процвітання всіх прибережних країн Чорного моря <...>, що нема підстав утворювати для Дарданель і Босфору режим, відмінний від того, який прийнято у справі Гібральтарського проливу чи Суеського каналу <...> Україна як середземноморська країна мусить мати морським шляхом безпосередні зносини з усіма націями світу» [398; 298, 2-3].

«Journal des Geneva», роблячи невеличкий історичний екскурс і наводячи уривки конвенції (зокрема, статті 10, 11 і 12), ухваленої на Лозаннській конференції 1923 року, згідно з якою Москва визнавала незалежність України і Грузії, писав, що «тепер делегат совітської унії хоче заступати всі совітські республики, в тім числі Україну та Грузію» [179, 3], забуваючи, що «Україна ніколи не давала московському урядові уповноваження виступати в її імені» і що «совітський уряд уважають на Україні окупаційним».

Швейцарський часопис розуміє всю делікатність ситуації, зазначаючи у вступній статті, що в інтересах Туреччини було б мати сусідами по той бік Чорного моря Україну і Кавказ - тоді зовсім не існувало б питання проливів. Оскільки ж майже всі чорноморські побережжя СССР належать до радянських республік, заселених різними національностями, крім російської, Москва не може не вбачати для себе небезпеку з їхнього боку, адже вона їх інтенсивно експлуатує, хоч вони «разом мають 80 міліонів мешканців, себто половину населення СССР» [180; 329, 4].

У наступні роки у швейцарській пресі українська тема, можливо, й не перестала бути пріоритетною. Однак відомостей у «Ділі» про це майже не знаходимо.

БЕЛЬГІЯ, АВСТРІЯ, ІТАЛІЯ

Помітними були повідомлення в АВСТРІЙСЬКІЙ, БЕЛЬГІЙСЬКІЙ ТА ІТАЛІЙСЬКІЙ пресі. Цікаво, що на відміну від публікацій в англійській, німецькій або чехословацькій періодиці, українське зацікавлення приходить не 1931 року (після терору, влаштованого польською владою проти галицьких селян), а трохи пізніше - у 1933-му (як відгомін на більшовицький терор і геноцид проти української нації).

Певним винятком у загальній тенденції ігнорування факту існування українського чинника можна вважати українсько-ватиканську дискусію, розгорнену у травні 1931 року в офіційному ватиканському органі, якісному часописі «L'Osservatore Romano» [429].

Формальним приводом до її початку стала публікація у згаданому виданні, де у звіті про збори «промова пана Кузьмовича опиняється не поміж промов представників Швайцарії та Угорщини, тільки далеко раніше в рубриці «Польське паломництво» - як людей рутенського обряду» [206, 2].

З цього приводу українські представники мали авдієнцію у Папи і, як наслідок, вже в наступному числі «L'Osservatore Romano» на першій сторінці надруковано замітку про українських греко-католиків. Українською був перекладений і текст нової папської енцикліки, присвяченої соціальним питанням.

Публіцист львівського щоденника «Діло», в майбутньому автор і редактор «Української малої енциклопедії» (виданої в Буенос-Айресі) Євген Онацький вважав, що ці дрібні, на перший погляд, факти є «яскравими симптомами тої зміни у світовій до нас опінії, що, зі свого боку, не є менш яскравим симптомом нашого власного національного зросту» [206, 2]. Подальший розвиток світових подій показав деяку передчасність висновків Є.Онацького і, водночас, підтвердив стратегічну правильність його думок.

З-поміж сотень публікацій про голод в Радянській Україні одними з найгрунтовніших і найвпливовіших були статті Генерального Секретаря Конгресу Національних Меншостей доктора Евальда Амменде. На них (зокрема, у німецькомовній віденській «Reich Post») реагували і намагались їх спростувати навіть московські «Известия».

Велику статтю Евальд Амменде написав і для впливового європейського щоденника, львівського «Діла» [4, 1-2].

Стаття ділиться на 10 розділів («Голодові страхіття в СССР і зокрема на Україні»; «Свідоцтва очевидців про голод»; «Причини голодової катастрофи на Україні»; «Чому Москва виголоджує Україну?»; «У чому трагізм положення на Україні?»; «Щирість» московського диктатора на Україні Постишева»; «Драконські укази Москви»; «Ліквідація українського «сепаратизму» і його діяльність на Україні»; «Перемога» Постишева над українством»; «За допомогу загибаючій з голоду Україні»),

в яких автор, використовуючи великий статистичний і довідковий матеріал, розмаїття мовно-стилістичних засобів, серед яких - вміле поєднання прямого і переносного значень слів, системно і послідовно узагальнюючи ситуацію в Україні, з'ясовує злочинну суть більшовизму.

З огляду на великий внесок Е.Амменде, зроблений в обороні українських прав, міжнародної популяризації української проблеми загалом, зупинемось на деяких його думках.

Офіційно стверджуючи достовірність свідчень голодової катастрофи в СРСР, доктор Е.Амменде посилається на стостереження Ґерета Джонса (колишнього секретаря лорда Джорджа), оприлюднені у ліберальному британському органі «Manchester Guardian», за якими «населення Казахстану зменшилось на четвертину», а «в однім Північнім Кавказі» померло «більше як 2 міліони людей».

Підсумовуючи масштаби людського горя («Крім українців вимирають німці, білоруси, фіни, естонці, жиди, росіяни - коротко, члєни всіх національних груп, які замешкують Радянський Союз»), Ґенеральний Секретар Конґресу Національних Меншин переходить безпосередньо до ситуації в Україні.

Намагаючись з'ясувати причини «страшної голодової нужди» на «колись найбагатшій землі», Е.Амменде засуджує експеримент відірвати селянина від землі і перетворити його в робітника-пролетаря, однак першорядного значення надає не господарському, а політичному аспектові, виявленому у «війні, яку Москва в особі Постишева виповіла Україні» і яка «ведеться не тільки зі селянством за хліб», а звернена також проти українського комунізму, головно - проти його освіченої інтелігентної верстви».

Найтрагічнішою сторінкою українсько-російських стосунків Е.Амменде вважає явну і безпощадну експлуатацію України без відповідного еквіваленту з боку Москви. Тому не дивно, що це викликало «негодування в рядах навіть найбільше ідейних українських комуністів <...> як це наявно показалося недавно на зібранні ЦК в Москві, де українську делєгацію за пробу формального протесту просто ув'язнено і віддано в руки ҐПУ (ЧК)».

Автор критикує уряди безсердечних і найбагатших на збіжжя країн -США, Канади, Аргентини і Австралії, які «нараджуються між собою, щоби засівну площу зменшити на яких 15-20 відсотків», бо, наприклад, у Канзасі «замість вугілля палять кукурудзою у фабричних шльотах».

Е.Амменде вірить, що не все ще втрачено, і рішуче звертається до світової громадськості: «Цивілізований світ мусить здати собі справу з того, чи, як минулої весни, хоче бездільно чекати, як вимиратимуть народи Кавказу, Кубані чи України, чи рішиться на негайну поміч, щоби в час ухилити голодову смерть від них, а від себе - ганьбу безсердечности і безстиддя».

Найбільше інформації про голод в Радянській Україні знаходимо у бельгійській пресі, яка оприлюднила не тільки звернення створеного 15 серпня 1933 року у Брюсселі Комітету допомоги голодуючим Великої України і Кубані [127, 3], а й у великій кількості друкує власні матеріали (зокрема, «Ліберальна Фландрія», «Валлонська Країна», «Громадська Справа», «Вечірній Кур'єр», «Ранок», «Провінція») [35, 2].

Так, часопис «Ранок» констатує, що «всяка чужинна допомога неможлива, бо російський уряд нічого не робить у цьому напрямку. Опухлим від голоду московські партійно-владні функціонери відповідають: «У Радянському Союзі немає голоду!»

Бельгійське видання не погоджується з недавньою заявою представника більшовицької влади товариша Калініна про те, що зріст добробуту серед мас можливий тільки у соціалістичній країні: «На цю сміливу заяву відповідають нині тисячі опухлих трупів і виголоднілих людей» [256; 35, 2].

«Вільна Фландрія» обурена більшовицькою показухою, коли для чужинців відкриті тільки міста і «зразкові» фабрики, але заборонено відвідувати села, де «селянин умирає з голоду, коли вже раніше не розстріляли його карні відділи» [37].

Близькі за змістом також видання «Щоденник Кантону Сени» (17 вересня 1933 року), «Майбутнє Люксембурґа» (16 вересня) і «Провінція» (19 вересня) [34, 1]. Вони друкують заклик до світової громадськості порятувати населення Радянської України від голоду.

«Діло», стежачи за закордонними повідомленнями, наважується підсумувати, що «від двох років Бельгія здобула пресовий рекорд у звістках про Україну» [12, 3].

Крім франкомовної, про злочини проти поневолених у СССР народів, використовуючи інформацію «про московсько-жидівську кольонізацію на Радянській Україні» [397; 439; 18] українського пресового бюро в Парижі і аґенції «Офінор», писала також німецькомовна та фламандськомовна бельгійська преса.

На жаль, нам важко сказати, чи писала взагалі (а якщо писала, то що саме) бельгійська преса про українські справи в наступні роки, оскільки повідомлень у «Ділі» про це не знаходимо.

В австрійській та італійській періодиці українське питання на порядку денному майже до кінця десятиліття. Хоч ставили його не завжди сумлінно, правдиво і безкорисливо.

Так, віденський щоденник «Der Wiener Tag» друкує статтю Жоржа Делювріє («до речі, це ніякий не француз, а старий український публіцист» [28, 2]) «Українське питання» [68] - про «найближчий» українцям «братній нарід» російський і про «забріхану пропаганду» проти московської політики на Україні.

Львівський щоденник не тільки ознайомив своїх читачів із згаданою

публікацією, але й, коментуючи її, дав різку оцінку діям «людини нам добрезнаної», які відомим давно «її русофільським політичним поглядам»: «Дуже шкода, що цей <...> український емігрантський радянофіл не встиг ще поїхати до большевиків, щоби на власній шкурі переконатися, як там у практиці виглядає співпраця «на рівних правах» з російським елементом над розбудовою «спільної» імперії» [28].

Італійсько-абісинська (італійсько-етіопська) війна спричинила загострення стосунків між Італією та СССР (останній прагнув «упадку фашизму в Італії» [284; 161; 99]). Можливо, саме через це римський молодіжний двотижневик «Conquista» надрукував одразу дві антимосковські, але проукраїнські статті.

У публікації «Над Чорним морем хмариться» Франческа Таддей, здійснюючи історичний екскурс, проводить аналогію між двома слов'янськими народами: «Культуру і мистецтво України <...>Москва перебрала до себе. І це була перша європеїзація московських царів» [284].

Згадуючи про політику колишньої і теперішньої Москви стосовно України - «донрусицизм», започаткований Петром І, що прагнув коронуватися в Царгороді, та комунізм Сталіна, що «перевищує Петра», - автор висловлює думку, що «краще мати над Чорним морем самостійну Україну, ніж СССР», адже «поширення території Європи супроти Азії зміцнило б усю європейську систему» [284].

Ще різкіше виступає в тому ж часописі Лавр Майнерді [161], називаючи Москву не інакше як протиєвропейським чинником. На це вказують навіть історичні паралелі: «...життя та історія західних народів були створені індивідуальностями, партіями, суспільностями. А російська історія створена державою, уособленою монархом-автократом (Петро чи Сталін), яка всі кляси зробила своїм рабом, або їх зрівняла» [161]. Виходячи з цих та інших тез, автор резюмує: «...перед нашими очима ясна візія російського месіонізму, який іде війною проти Заходу» [161].

Якби ТАК САМО думала більша частина європейської преси і політиків, мабуть, більшовизм не завдав би стільки лиха людству, оскільки спільними зусиллями був би зборений. Як найчастіше трапляється, консерватизм і цього разу переміг молодечий максималізм.

«Українську карту» ревно розігрували Берлін та Москва. Римський журналіст і поет Джечінто Тревізонно у матеріалі «За лаштунками російсько-німецького контрасту» в часописі «Roma Fascista» [290; 159, 3] багато говорить про досконалу підготовку Німеччини до інтенсивної експлуатації копалень і хліборобських джерел Східної України, яка також «бентежить імперіялістичні мрії червоного царя».

Отже, традиційне у багатьох європейських державах «вирішування» власних проблем чужим коштом (безперспективним і систематичним подразнюванням російського володаря однією лише згадкою про Україну) мало, з одного боку, негативне значення, оскільки український фактор

використовувався найрізноманітніше (справедливо, співчутливо, бездумно і т.д.), як одна карта у різних колодах, дуже часто - без огляду на самих українців; а з іншого - позитивне, бо принаймні більше людей дізнавалось про саме існування українців і їхньої батьківщини - України.

Якщо не звертати увагу на «плюси» і «мінуси», тоді можна погодитись із думкою автора, що голод і дорожнечу «заздалегідь приготовано», «щоб здавити змагання українців» до незалежності.

Мабуть, Джечінто Тревізонно справді хотів, аби «Україна знову зважилась на вибух, який у 1917 році довів її до незалежности», і щоб «після зламання совітської загрози історія Европи змінила зовсім свій хід». Але нічого такого не трапилося - через винищення і брак українських національних провідників, зневіру, масове вислужування перед більшовицькою владою і відсутність не тільки фінансової допомоги інших країн, а дуже часто - і моральної.

«Ту саму систему і ту саму зброю, які від царських часів і по «світлу» добу московського комунізму Москва завсіди пристосовувала, - пише Дж. Тревізонно в іншій публікації, - «пора, врешті, пристосувати» [291; 98, 2] і до самої Москви.

Як видно, італійська публіцистика (навіть фашистська, про яку у вітчизняній науці не було прийнято нічого говорити, а тим більше - нічого гарного) не залишалась байдужа до наших страждань (тут оприлюднювали навіть свідчення втікачів з Радянської України: «Через землі України вмішується СССР тепер до внутрішніх справ Еспанії», «отже, зрозумілою річчю є, що самостійність України -це єдина розв'язка, яка стоїть перед Европою» [82, 2])... Цього не скажеш про домагання італійської політичної думки. І не тільки італійської.

Віденський німецькомовний щоденник «Neue Freie Presse» максимально точно акумулює європейську самозаклопотаність і самозакоханість: «Нині навіть ті, що не мають охоти слухати і що досі були глухі, починають чути, що 45-мільйоновий нарід - пасинок Европи, якого позбавили, знехтували право на самоозначення, власної державности, розшматований між чотири держави, починає стукати до воріт Европи. Навіть політик з найбільшими наушниками мусить поволі доходити до свідомости, що українці - досі не заспокоєна у своїх домаганнях велика европейська нація» [86; 296, 1-2].

За будь-яких часів і будь-яких суспільних ладів є люди, які підказують правильніший розвиток цивілізації. Але до них, як правило, не прислухаються. Так було і в міжвоєнний період у начебто цивілізованій, але з власної волі осліпленій Європі, яка відмовилась від мирного і гармонійного життя і свідомо обрала шлях проб і помилок.

ПОЗА ЄВРОПОЮ: ЯПОНІЯ, КАНАДА, США

Тепер закцентуємо увагу на публікаціях у неєвропейській пресі, зокрема, у виданнях США, Канади та Японії, оскільки про них теж є відомості, почерпнуті із львівського «Діла».

Про українську проблему в японській пресі знаходимо тільки одне повідомлення. Але це, мабуть, не означає, що японці більше не присвячували нам уваги. Очевидно, що проблема полягає, з одного боку, у географічній відірваності Японії від Європи та у відсутності відповідних інформаційних, політичних і господарських контактів і, з іншого боку, у складнощах перекладу.

Проте навіть єдина відома нам стаття в японському десятиденнику «Часопис приятелів людства» [325; 346, 2] (разовим накладом 1200000 примірників), що дійшла до нас, яку переклав письменник-японознавець Степан Левинський [89, 1262], оприлюднена в українському пресовому органі, заслуговує на повагу і детальний розгляд.

Називаючи Україну «великою могилою», «Часопис приятелів людства» пише, що від голоду померло дев'ять мільйонів населення, що у XX столітті, «серед культурних людей <...> панує людоїдство», оскільки «московський уряд проміняв гуманність на варварство», коли Україна, «країна надміру богата», може «у цілому вигинути».

Японське видання, подаючи зміст мобілізаційного заклику греко-католицької церкви, політичних партій і всього українського загалу Галичини допомогти «культурній країні», зверненого до світової громадськості, друкує власний заклик, в якому також апелює до «культурного громадянства Европи й Америки», яке «мусить прокинутись зі своєї апатії», щоб «боронити українську республику перед московським урядом», і застерігає: «Якщо цивілізований світ цього сьогодні не зробить, влада демона обернеться згодом проти нього».

Крім цього, «Часопис приятелів людства» друкує карту України і «Заклик до японського народу», основу якого складає текст відозви греко-католицьких владик у справі голоду в Радянській Україні, широко поширений у європейській пресі.

На іншому континенті, в Канаді, проблемами України переймались не тільки численні українські емігранти, а й корінні канадці.

Чи не найбільший внесок у популяризацію української справи належить фінансово незалежному Вілліямові Луїсові Скаттові - видатному правникові, сімдесятилітньому і фінансово незалежному католикові-ідеалістові, синові колишнього державного секретаря Канади, який про Україну і українців мав не лише кілька десятків лекцій перед найвибагливішими і найінтелігентнішими співвітчизниками, а й видав окрему книжку про початки української еміграції до Канади і Америки, її національні і господарські особливості, про українську історію і греко-

католицький обряд.

«Діло» переконане, що «нема важнішого міста в Канаді, де він не мав відчиту про українців» [193, 3].

Серед канадської преси найбільше писали про українські справи англомовні «Evening Telegram» (Торонто) і «Winnipeg Free Press» (Вінніпег) [375; 467; 341, 2-3]. «Сталін зрадив Україну, знищив національне життя, зломив обіцянки Лєніна», «Заборона шкільної науки», «Обіцянки Лєніна», «Масові арештування», «Неймовірна брехня» - лише деякі їхні заголовки.

Заборону наукової спадщини професора Дмитра Яворницького («найбільш живучого історика України», якому «не дозволено читати лекції в академії, але доручено догляд над малим обласним (у Дніпропетровську, - М.Ж.) музеєм»), канадські публіцисти пояснюють її свободолюбивим змістом, наскрізь пронизаним духом піднесення і звеличення української культури і традицій, без яких «москалі і досі залишилисяб конечним кочовим монгольським племенем», адже навіть «так звані московські музичні архітвори нерідко крадені в українських композиторів».

Попри непогану канадську пресу на українські теми, слід визнати, що найактивнішою за океаном була преса Сполучених Штатів Америки. Як і в інших державах, переважно завдяки двом чинникам -вболіваючому (діяльності політичних проводів української еміграції) і ворожому (антиукраїнській спрямованості більшовицької влади у внутрішній і зовнішній політиці СССР).

Так сталося і в листопаді 1933 року, коли «New York Times» присвятив першу сторінку недільного числа українській маніфестації [425; 71, 1-2], проведеній проти дипломатичного визнання Радянського Союзу офіційним Вашингтоном та винищування голодом українців у Радянському Союзі.

І хоч однодумці СССР у відповідь організували антиукраїнську демонстрацію, американці зрозуміли суть більшовицької клоунади, зрежисованої і здиригованої в Москві. Відтак заокеанський світ дізнався, що «1) українці - це не прищіпка більшовиків <...>, 2) українці - найзавзятіші вороги азійського більшовицького деспотизму, 3) українці - лояльні громадяни Злучених Держав і тутешнього конституційного ладу» [425; 71].

Подібні антибільшовицькі демонстрації пройшли також у Детройті і Бостоні. Проте політичний камертон виявив фальш і передчасність дій вищого американського істеблішменту (крім українців, визнанням Радянського Союзу Сполученими Штатами обурювались і вели енергійну антибільшовицьку агітацію такі американські громадські організації, як «Америкен Еллаєнс», «Американський Легіон», «Американська федерація праці», «Ветерани чужих війн», усі католицькі організації [425;

71]), але до нього, політичного камертона, не прислухалися.

Одна з особливостей новітньої політики полягала у вмінні заглушувати, а не надавати слово іншим. Американцям не важко було вибрати, до кого прислухатись. Тим більше, що засоби масової інформації США назвали політичний авангардизм Кремля стосовно української нації кривавою класовою війною в ім'я соціалізму, яка «не знає ніяких людяних обмежень» [356; 225, 4].

Віллям Генрі Чемберлен (американський журналіст, який 10 років працював власкором «The Christian Science Monitor» у СССР і надрукував у згаданому виданні 18 статей про голод [357]) в одній з публікацій описує свої відвідини українського села Жуки, що північніше Полтави: «Доки <...> товариші вибирали самі ті хати, які ми мали відвідувати, то все приходилося стрічати в них місцевих комуністів або ударників, на стінах висіли портрети Лєніна, Сталіна, Калініна <...> Несподівано вибрав я сам навгадь першу стрічну хату та ввійшов до неї <...> В куті сиділа на лавиці біля пятнадцятилітня дівчина...» Далі публіцист передає зміст діалогу («Де твоя мати?» - «Померла з голоду минулої зими». - «Чи маєш братів, сестер?» - «Було чотири, всі також померли». -«А де батько?» - «Працює в полі». - «Чи він належить до колгоспу?» - «Ні, він одноосібник») і резюмує: «Він (Савченко, -М.Ж.) відмовився увійти в колгосп навіть тоді, коли майже вся його родина вигинула <...> Гладкоязикі урядовці в Москві можуть запевняти цікавих туристів, що ніде нема голоду <...> тут були докази страшного, великого голоду, докази такі переконуючі, що навіть закемінілі місцеві урядовці не могли нічого сказати, щоб його заперечити».

З приїздом до США Секретаря Конгресу Національних Меншин доктора Е.Амменде влітку 1934 року, нью-йоркська преса багато описувала страхіття в Радянській Україні [1, 1]. А Тетяна Чернавіна, авторка книжки «Втеча із Совітів», розповіла про безправність інтелігенції, людей інших верств у СССР, яких розстрілюють не «за провини і на підставі доказаної вини», а для справлення «враження» на чужих політиків [295, 3].

Восени 1935 року філадельфійська «America» друкує статтю українського політика доктора Лонгена Цегельського, який прогнозує політичні ходи і комбінації великих країн і місце України в будь-якому з цих варіантів. «Не в інтересах України, щоб вибухнула яка-небудь війна у Західній чи Центральній Европі, що може розвинутися з африканського конфлікту», - зауважує автор. Проте значно більшою проблемою Л.Цегельський вважає брак «єдности та державного розуму» і початок «традиційної анархії і гризні всіх проти всіх» [92, 3].

СПЕЦИФІКА ВІДОБРАЖЕННЯ СУТІ БІЛЬШОВИЗМУ ТА ЙОГО НАСЛІДКІВ ЛЬВІВСЬКИМ ЩОДЕННИКОМ «ДІЛО»

Якщо поділити тексти про голодомор на інформаційні та аналітичні (за зовнішніми, традиційними ознаками), то слід сказати, що до перших належать повідомлення, надруковані в «Ділі» під рубриками «По широкому світу», «Новинки». Впродовж 1932 року, наприклад, таких було порівняно небагато - 8. Аналітичні ж тексти (вони вирізнялися глибоким змістом, що спонукав замислитися, зважити різні аргументи, чималі обсягом) не супроводжувались спеціальною рубрикацією. Їх було 11.

Немало загадок залишила автура часопису. З різних причин тексти переважно не були підписані (у коротких повідомленнях так було прийнято, у великих публікаціях - як правило, стояв підпис. Крім текстів на радянські теми, де його іноді замінював криптонім, псевдонім). Однією з причин міг бути страх як безпосередньо журналістів, так і їхніх інформаторів (дуже часто втікачів) з Великої України. Страх за себе, сім'ю (якщо вона ще залишилась жива), родину, знайомих. Цей страх перешкоджав тиражувати власне ім'я, але не забороняв писати ПРАВДУ, яка полягала в тому, що в Радянській Україні існував штучно створений голод.

Спочатку ще не було похоронної констатації. Спочатку надходили сигнали про можливу біду. Об'єктивність полягає в тому, що тривогу, збуджену окремими імпульсами зі Сходу, подали галичани. Головно - публіцисти «Діла», які акумулювали на сторінках національного щоденника також численні закордонні тексти. Найбільш глибоко розробленою є стаття професора К.Мацієвича «Голод і руїна в УСРР» (друкувалася у чотирьох номерах) [172].

Аналізуючи публікації «Діла», є сенс говорити про аналітичність інформаційних повідомлень як ознаку елітарного журналізму. Так, «хронічки», «новинки», «вісті» - короткі повідомлення про сам факт (подію, явище) дозволяють нам почерпнути інформацію в «чистій», «натуральній» формі, без політичного підтексту чи авторського суб'єктивізму.

Може видатися парадоксом, але так само проба аналітичності текстів пропорційно зростає із збільшенням їх інформативності (якщо більше власне інформації, менший рівень суб'єктивності -нав'язувань авторських думок, настанов, повчань, рекомендацій, апеляцій тощо).

Аналізуючи десятки публікацій комплексно, ми збагнули ще одну

«деталь»: практично немає поділу на «чисті» журналістькі жанри, наприклад: не замітка, а інформація, не звіт, а опис і т.д. Вплив і переконливість досягалась не стільки комбінуванням елементів різних форм журналістських текстів, рубрикацією і розміщенням (графіка вимагала поліпшення), скільки постановкою, рівнем дослідження і ступенем розкриття тієї чи іншої проблеми.

В інформативних текстах автори ніколи не називають політичних причин, наприклад, голодомору (якщо йдеться про голодомор). Уникаючи суб'єктивного аналізу, журналіст називає, по-перше, саме явище, по-друге, місце, де воно відбувається, по-третє, як саме. З надрукованих численних повідомлень про згадану проблему читач САМ уявляє трагізм, безвихідь, конкретність ситуації, в якій опинився український народ. Він САМ це аналізує, обурюється, усвідомлює, щось згадує. САМ, а не під впливом «тиску», мовляв, ось яка погана «колективізація». Тому у протилежному його переконати неможливо. Тобто відсутність аргументатези на зразок: «більшовики злодії...», навпаки, дає можливість кожному читачеві самостійно подумати (і навіть навчає думати) ще раз і ще раз над написаним. Прагнення з'ясувати щось достеменніше стимулює «вмиканню» асоціативного комплексу, а не бездумному закарбуванню у свідомості готової оцінки журналіста.

Отже, стикаємося з природним станом речей: відсутність тоталітарного нав'язування догм засобами мас-медіа позбавляє споживачів інформації сприйняття тоталітарних догм. І навпаки, «готовий висновок» (чи влучний, чи навіть надуманий) засвоюється відразу, оскільки відпадає потреба самостійно думати. Так вигідніше для замовника інформації, але гірше для її споживача, бо останній, навчений отримувати все готове, невдовзі втрачає уміння міркувати і перетворюється з особистості на посередність.

Уміння авторів «Діла» (щоправда, не в усіх публікаціях) свідомо чи несвідомо «приховувати», «недоговорювати», «тримати в запасі» - елементи загострення нових граней, окреслення чіткіших контурів, підготовки ширшого поля для роздумів, які переконують, що навіть (що насамперед) інформація несе в собі елемент аналізу.

Не викликає також сумнівів правдивість відображення подій. Це засвідчує професійну культуру журналіста, української некомуністичної журналістики, яка поки що досліджена досить поверхово і за тематично-проблемними параметрами.

Серед особливостей аналітичних текстів «Діла» - вміння автора ЗАБРАТИСЯ ГЕТЬ. Здавалося б: це неможливо. Так, це дуже важко. Порівняно просто цього досягти в діалогічних текстах, зблизивши авдиторію з очевидцем (співрозмовником). В інших випадках дуже багато залежить від способів передачі інформації. Авторам «Діла» це вдавалося досить часто.

Після детального аналізу ряду концептуальних публікацій ми дійшли висновку, що це залежало від таких основних факторів:

а) тематична лексика (включно з просторіччями, констатаційними описами) - спрямована на відтворення адекватності мови, передачу психології людей, про яких ідеться у публікації, вплив на підсвідомість отримувача інформації;

б) зображальні методи фіксації і фотографування - теж сприяють передачі правдивості подій і передбачають відтворення певних моментів;

в) розкриття психології героя. Частково досягається лексикою мовлянина, частково - його діями. І перше, і друге випливає з конкретної публікації, і передається підтекстом, який існує разом з вербальним вираженням і супроводжує його, оскільки запланований творцем тексту;

г) асоціативність і логічність відтворення, що досягались із допомогою психології - у пригоді стають натяки, епітети, метафори;

д) феномен журналіста як особистості. Саме це допомагає, враховуючи наведені вище фактори, творити феноменальний твір як продукт творчості.

Ще два слова про вмілу проекцію сьогочасного (тобто тогочасного, 30-х років) в майбутнє (тобто сьогоднішнє) як свідчення професійної культури журналіста.

Продукт творчості неможливий без свідомості автора. Один із основних компонентів, що впливають на свідомість журналіста (котра матеріалізується у слово - у слово Правди і Брехні, миле й різке, приємне і гірке, котре потім бумеранґом відбиває по свідомості читачів і призводить до матеріалізації, що залежить від запрограмованості слова...) - усвідомлення національного Я, гордості за свій народ.

У 30-і роки в Галичині це було можливо. Попри численні проблеми, часом антагоністичність у співжитті українців-поляків, ми знаємо, що національне не ототожнювалось з націоналістичним, адже існував рушій духовності, якого не треба було змінювати примітивною інтернаціоналізацією, що могла б перерости (а в Радянській Україні переросла) в нові розгалужені структури, сплітаючи міцну сітку. Не виловлювали сіткою (принаймні так, як у Радянській Україні) стійких національним духом, непокірних. Їх не нищили, слабших - не переробляли. Все це не породжувало варварських (як у Радянській Україні) умов існування, варварського типу мислення, варварських вчинків, котрих визначала б уже варварська культура.

Для українського (нерадянського) журналіста не було принципів, від яких він не мав права відійти ні кроку. Не було тенет -сигналізованих, напоготові. Не існувало головного принципу -КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЙНОСТІ. Не було принципу ПРАВДИВОСТІ, який визначався б з позицій КОМУНПАРТІЙНОСТІ. Не було і принципу НАРОДНОСТІ, який мав би існувати, виражаючи КОМУНПРАВДИВІСТЬ і т.д.

Жрець УКРАЇНСЬКОГО журналізму (переважно крізь творчість якого, а не історичних довідників ми інтерпретували події) керувався ОСОБЛИВОСТЯМИ часу ТЕПЕРІШНЬОГО (тобто 30-ми роками) й виражав-висвітлював їх як ПРОЕКЦІЮ МАЙБУТНЬОГО. Щоб хоч приблизно спроектувати майбутнє, треба мати на чому (папір) і чим (олівець, циркуль, лінійки), треба деколи й підправити якісь контури (гумка підчистить). А основне для того, щоб спроектувати об'єкт чи суб'єкт X2 - наявність X1.

Якщо X1 є X1 (скажімо, рівнобедрена трапеція, до половини заштрихована, то й після проектування в нас вийде X2 (а не Y чи Z) - трапеція, не обов'язково заштрихована (фактор часу) і не обов'язково рівнобедрена, але все-таки ТРАПЕЦІЯ!), то не потрібно припускати, що X1 є X0,7 чи X1-0,6 або й Y. Журналісти «Діла» чітко розуміли, що цього робити НЕ МОЖНА. Бо тоді проектуватиметься не правдиве X1, а щось інше. Щоб не було ЧОГОСЬ ІНШОГО, а тільки об'єкт X1, мають бути чесні суб'єкти, яким притаманна НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА, що б'є фонтаном ПРАВДИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ ОБ'ЄКТА - унікального, малодослідженого явища.

Ми подали спрощене до математичних символів розуміння творчості у щоденнику «Діло», але, здавалося б, складне з іншого, традиційного боку.

Насправді публіцисти «Діла», побачивши X1, не плутали його з X0,5, ретельно фіксували, «фотографували» (оком і відтворювали пером на папері), передбачали X2. На практиці: численні публікації про «колективізацію», «розкуркулення», соціальну незахищеність (X1) проектуються на n-років наперед і виходить прогноз (X2) - все це ланки одного ланцюга, яким буде прикуто Україну, який дозволить над нею поглумитися ідейникам-ленінцям-сталінцям.

Від аналізу тексту як матеріалізації думки-творчості перейдемо до **ПРОБЛЕМАТИКИ ВИСТУПІВ.**

Для власної могутності кожна нація готова на найбільші жертви і зусилля, але не для могутності, поділеної з іншою нацією. Прикладів на підтвердження даної тези більш ніж достатньо, однак згадаємо тільки один - про ворожі стосунки між Австрією та Угорщиною, які ніколи не могли порозумітися через бажання панувати над іншими народами. Тому ідея українсько-московського федералізму, активно пропагована комуністичними ідеологами, -наскрізь нереальна і шкідлива для обох народів як суб'єктів політичної діяльності.

Саме так розумів ситуацію щоденник «Діло» ще у 1932 році: «Московщина не тільки не має наміру ділитися з Україною владою над іншими кольоніями (зрештою, українці цього зовсім не прагнули, - М.Ж.), а навпаки: намагається всіми засобами знесилити українську кольонію» [65]. Інакше понад 9 мільйонів українців не опинилися б поза Радянською

Україною, переважно в Сибіру та на Соловках, а природний терен для поширення українського населення, етнічні українські землі (серед них і Крим) тим часом штучно не колонізували б національні меншини СССР [65].

Зрозуміло, що за цих обставин, коли «з цілої планової господарки більшовиків справжню плановість помітно лише в нищенні українського народу», наївно було б вести мову про російсько-українську федерацію чи автономію в межах Радянського Союзу, адже питання стояло кардинальніше - бути чи не бути українській нації взагалі! Тому здоровий національний інстинкт й підказував українцям чинити опір московській політиці колективізації та іншим подібним експериментам на їхній землі, чим свідомо чи несвідомо забезпечував вибір у боротьбі між Сходом і Заходом, тобто між нижчими і вищими формами капіталізму на користь останніх. «Поза тим, колиб і цілий світ ішов разом з Московщиною, то й тоді українцям не лишалось би нічого іншого, як боронити свою незалежність», адже рано чи пізно «мусить настати година остаточного розрахунку з Радянщиною» [65].

Пророцтво, виражене засобами прогностичної української журналістики першої половини XX століття (майже зовсім недослідженої), збулося. Радянський Союз, як державне утворення, розпався, а Україна входить у XXI століття як незалежна, соборна держава.

Лукавість і штучність великого новотвору під назвою «СССР» демонструвались, нав'язувались також за межами України.

Так, соціальні експерименти більшовизму та повна руїна українського організаційного і культурного життя, яку він з безпощадністю справжнього завойовника нав'язав після відступу японців з амурсько-приморського терену, залишили у серці населення одну ненависть. Щоправда, більшовизм, хоч і вульгарний (а, можливо, саме тому, що він вульгарний), знову демонструє гнучкість і живучість.

Коли треба було зважати на реальну можливість японської інвазії, більшовики знову зайнялись агітацією, обіцяючи українізацію. На Далекому Сході вони навіть виділили українські райони, заснували українські школи, а в Хабарівську почали видавати газету українською мовою [268]. Хоч у попереднє десятиріччя про це не можна було й подумати. Натомість, незважаючи на аксіому про те, що хто сіє розбрат - пожинає бурю, актуальними питаннями були деморалізація тамошніх українських діячів і розпал між ними ворожнечі та крайнього дефетизму.

Українці розуміли, що напоспіх сколочена політика так званої «українізації» - тільки «стратегічний маневр, обчислений на час загрози» [268], розрахований на наївність компромісу.

Тому мав рацію Іван Кедрин-Рудницький, стверджуючи, що «в боротьбі з комунізмом, як ідеєю, вирішну ролю може грати сьогодні тільки націоналізм» [120, 9 лип., 4]. Бо, вдаваний з боку Москви і вміло

розігруваний перед світовою громадськістю, так званий інтернаціоналізм за своєю суттю швидше нагадував російський більшовизм. Точніше - нову фазу в розвитку московського націоналізму, яка, на думку деяких дослідників цього питання, без України не лише не могла б стати такою, якою вона стала, а й узагалі не постала б [56].

Шовінізм, як відомо, живе за рахунок чужих націй, а Україна була першим «великим полем для полису московського націоналізму» [56], який хоч і здобув Україну, провадив нову експансію її земель. На це були об'єктивні причини. По-перше, «більшовицькі експерименти надто дорогі, щоб переводити їх коштом лише власної нації» [56], по-друге, більшовизм, зосереджений на одній нації, втрачає сенс і, як ідеологія, приречений на політичне банкрутство.

У цій ситуації своєрідною альтернативою міг стати розвиток війська і підготовка до війни, в ході якої завойовувалися б нові території, на яких, відповідно, поширювалася б більшовицька ідея.

Роль форпоста і постачальника коштів відводилась у першу чергу Україні, яка пережила не тільки масові жертви та інші страхіття війни, а й зазнала великих тер торіальних втрат.

Десятилітнє панування московської окупаційної влади в Україні показало, що більшовики не вміють співжити мирно в одній державі з іншими націями. Щодо українського населення, наприклад, застосовано суміш аж двох способів «розв'язання» (чи ліквідації) національного питання - старогримського і новітнього англійського, про які на підсилення аргументаційної бази публікації «Московська політика українським коштом» ще в 1930 році розповідає один з провідних публіцистів «Діла», радянолог М.Троцький (М.Данько).

Перший (старогримський) відомий тим, що руйнував оселі непокірного народу, а його недобитки розселяв на чужій землі. Другий (новітній англійський) - використовували в Канаді, Південно-Африканській Республіці, Ірландії, Єгипті.

«Діло» ще задовго до голодомору передбачало наступні потрясіння, адже більшовики запозичили від англійців зовнішні форми і під їх прикриттям впроваджували старогримські методи [56].

Отже, позбавлений інтеліґентського проводу, керований тимчасовими умовами, більшовицький рух в Україні розвивався стихійно, революційно, набуваючи часом руйнницького характеру, що не був здатний розв'язати національні питання, а лише ліквідувати їх. Навіть західноукраїнські землі апологети Москви називали... «Малопольщею» [380; 14].

М.Данько висловлював побажання багатьох сучасників - «українська ірредента могла би бути чинником світового миру, ослаблюючи сили московської експансії» [57], - яке в той час так і залишилось побажанням. На нього не звернуто належної уваги за кордоном. Його активно

обговорювали на сторінках закордонної преси і, навпаки, дуже рідко згадували з політичних трибун.

Хоч неминучість боротьби між більшовиками та їх противниками й випливала з самої історії тодішньої світової кризи, а суперечності між СССР і рештою світу фактично були суперечностями між засадами невільницької та вільної праці, внаслідок чого деякі держави заборонили імпорт радянських товарів [59], здається, це, а також те, що більшовизм - сучасна стадія московського шовінізму, який можна було б приборкати консолідацією антикомуністичних держав, зрозуміли тільки поневолені в Радянському Союзі нації. І насамперед - українська, де ще за рік до страшного голодомору політика толерування національних форм і нищення національного змісту призвела до того, що було «вистріляно та винищено голодом, недугами, в'язницями та засланнями більше люду, ніж в Європі припадає пересічно безробітних на відповідну кількість населення» [59].

Львівський часопис аналізував ситуацію на Великій Україні, загалом у СРСР, стоячи на позиціях державності України. Тому висновок про те, що поневолені народи зазнають знущань, оскільки «своєю культурою москалів перевищать», хоч, з іншого боку, очевидно, що «колєктивізація і реквізія - посилили значно потенціял націоналізму серед українського селянства» [138], є виправданий і послідовний.

Для нього були й політичні передумови. Так, Виконавчий Комітет Соціалістичного Інтернаціоналу ухвалив 21-22 травня 1932 року резолюцію з запевненням підтримати Радянський Союз у разі збройної інтервенції на його території [53].

Менш-більш прихильно ставились до комуністів і радянофілів понад 10 мільйонів німців, багато французів. Загалом же значна частина європейських робітничих мас, включно з соціал-демократами, сподівалась реформувати більшовизм і пристосувати його до європейських традицій, незважаючи на те, що подібний експеримент уже не вдався на українських землях.

Зародки більшовицьких недуг, що зруйнували українську державу (перевага партійного елементу над національно-державним, надмірне загострення суспільних протиріч, небачені до цього на українських землях методи партійної боротьби тощо), прижилися і в Німеччині. Невдовзі хід історії довів - як у випадку з гітлерівською Німеччиною, так і з СССР та іншими імперіями, - що не мають майбутнього суспільства, зведені на ненависті, крові і сльозах. Їхній тріумф - завжди тимчасовий, а більшовизм (червоний, коричневий чи ще якийсь) як політичне явище - серйозна недуга, від якої людство рано чи пізно мусить і здатне вилікуватись, адже «перемога однієї нації над усіма іншими неможлива» [53].

Але це - в підсумку. У певні ж періоди світового розвитку відбувається те, що не здатні пояснити ніякі закони справедливості. Здавалося б, чому

порозуміння, започатковане між Німеччиною та Францією в Лозанні, не розвинулося і не стимулювало утворення загальноєвропейського антирадянського фронту? Адже вже тоді зовнішня економічна та політична ізоляція більшовизму плюс проголошення великими державами засади національно-державного самоозначення на Сході Європи привели б якщо не до розвалу радянського імперіалізму, то, принаймні, стали б на заваді більшовицькому маніпулюванню поневоленими націями.

Це можна було передбачити. Просто тоді політичний і модерний націотворчий процес у Європі втратив би воєнну інтригу, не пролилася б кров десятків (якщо не сотень) мільйонів людей. Мирне врегулювання ситуації і терапевтичне зняття напруги, вочевидь, не вписувалось у деякі сценарії. Як і поява на політичній карті Європи держави Україна, що була «можлива лише по розбиттю Радянщини» [53].

Так, зміцнення боротьби українського народу проти московської окупації та згущення хмар над німбом більшовизму, викликаних актуалізацією української проблеми за кордоном, «зденервували не лише більшовицьких можновладців», а й згуртували московську політичну еміграцію, яка раптом перестала вдавати з себе смертельного ворога радянської влади. «Діло» слушно зауважує з цього приводу: «Чинники, які впродовж кільканадцяти літ маніфестували себе оборонцями європейської культури проти більшовицької небезпеки, заявляють несподівано готовність боронити більшовизм перед Європою!» і тому повинні спонукати «до об'єднання та скріплення українського національного фронту» [66].

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ЯК ПІДГОТОВКА ДО ГОЛОДОМОРУ

Колективізація сільського господарства - ніщо інше, як переведення селянського господарства з приватно-капіталістичного на колективно-соціалістичний спосіб виробництва [89, 1078]. У більшовицькому виконанні - насильницьке переведення. Це засвідчують і факти. Якщо в 1928 році існувало 9734 добровільні колгоспи, яким належало лишень 2,5 відсотка всіх господарств та 2,9 відсотка землі [89], а план І п'ятирічки УССР, затверджений у квітні 1929 року, передбачав колективізувати кожне четверте господарство, то вже 17 листопада 1929 року пленум ЦК ВКП(б) постановив, що Україна повинна протягом найкоротшого терміну дати зразки організації великого усуспільненого господарства. Керуючись цією постановою, листопадовий пленум ЦК КП(б)У та уряд УССР (постанова від 25 грудня) прагнули до жовтня наступного року колективізувати 21,6 відсотка землі. Але чергове втручання з Москви - постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 року - змушувало знову прискорити колективізацію сільського господарства України, щоб в головних зернових районах закінчити її впродовж одного-двох років, а також «ліквідувати куркуля як клясу», щоб очолити опір запровадженню нових методів господарювання. 112 тисяч комуністів і понад 10 тисяч робітників [89, 1079], направлені в сільську місцевість, не маючи найменшого досвіду господарювання, призначались головами колгоспів та сільських Рад.

У березні 1930 року колективізовано відповідно 65 і 70 відсотків [89]. Траплялися випадки усуспільнення навіть курей та домашнього посуду. Тому не дивно, що це викликало значні заворушення серед селян і реакцію на дію останніх Сталіна, який у статті «Запаморочення від успіхів», надрукованій у «Правді» [278], наказав зупинити примусову колективізацію.

Після постанови ЦК ВКП(б) від 15 березня 1930 року, яка дозволяла залишати колгоспи, майже половина українських селян їх покинула. Це не влаштовувало як більшовицький уряд УССР, який в листопаді того ж року постановив збільшити відсоток колективізованих господарств до 70, так і ЦК ВКП(б), який на своєму грудневому пленумі збільшив цифру відсотків до 80.

Другій хвилі колективізації, розпочатій взимку 1931 року, чинився шалений опір: в кожному десятому колгоспі селяни (а не ліквідовані 1930 року куркулі!) псули техніку і різали худобу («і ті, що записалися до колгоспу, і ті, що залишилися поза ним. Різали биків, коров, овець і найбільше свиней <...> Навіть коней люди старалися позбути, щоб не

здавати в колгосп» [172]), у кожному другому - нападали на активістів, у багатьох селах влаштовувались бунти і повстання.

Для прискореної індустріалізації не вистачало коштів, які можна було отримати шляхом збільшення експорту сільсько-господарських продуктів, заготовлених за низькими цінами. Тому після ліквідації «куркулів», колективізація «середняків» велася за принципом: «Або в колгосп, або на Соловки». Агітатори схиляли людей до думки, що «невдачі колгоспного руху залежать від кулацької «контри» [172], яку для загального блага слід виселити, а майно їх віддати на майбутній колгосп. У такий спосіб «розкуркулювали» найліпших господарів, руйнуючи як їхнє життя, так і новонароджені з примусу господарства [172].

Окрім політичного тиску, представники нової, комуністичної, влади здійснювали фізичні та економічні важелі впливу на селян. Тоді, коли індивідуальники мали здавати по 300-450 пудів зерна, колгоспники взагалі звільнялись від цього податку, коли для індивідуальників встановлено грошовий податок у розмірі 7-70 відсотків од прибутку, для колгоспників - 5-7 відсотків.

Нерідко пропагандисти сільської перебудови вдавалися до відвертого обману: «Як не хочете йти до колгоспу, то совітська влада пропонує вам заснувати скотарське товариство», в якому кожен матиме по дві корови і продаватиме, як «збудуємо гарні короварні», масло та сири за кордоном [172].

Все це переконує в тому, як політична неоднозгідність, породжена, з одного боку, національною українською індивідуалістичною традицією, для якої колективізм чужий і далекий, та, з іншого боку, господарсько-фінансовими міркуваннями, призводила до насильства і терору органами влади, що переконливо засвідчувало лукавість більшовицької демократії, начебто гарантованої Конституцією Радянського Союзу.

Про свідому експлуатацію України і голод, штучно викликаний односторонньою більшовицькою політикою, що зрослася чи трасформувалась у державну, свідчать цифри. Врожай зернових в Україні становив 27 відсотків усього врожаю СССР, проте українська частка хлібозаготівель дорівнювала 38 відсоткам [89, 1080]; з 1400 мільйонів пудів зернових продуктів, які мало дати сільське господарство цілого Радянського Союзу, одна Україна мусіла виділити 434 мільйони пудів [107]. Хоч «людність України творить тільки около 19 відс. населення цілого СРСР, то, проте, ця людність платить аж 31 відс. сільсько-господарського податку!» [178].

З багатьох «шедеврів» законотворчості слід виділити закон «Про охорону соціялістичного майна» (ухвалений 7 серпня 1932 року, який дозволяв навіть розстрілювати селян за жменю вирощеного зерна) та постанову «Про зміцнення колгоспів» (ухвалену 30 січня 1933 року, що передбачала повну конфіскацію власності і заслання для тих, хто ще не у

«колективі»).

Незважаючи на те, що населення України «опинилось перед весняною сівбою без зерна», а навесні 1932 року «МАЙЖЕ ПОЛОВИНА ПОЛЯ ЛЕЖИТЬ НЕ ОБРОБЛЕНА» [181] (виділення не наше, - М.Ж.), з допомогою політвідділів таки було завершено остаточну колективізацію.

З економічного і національного огляду, в українському селі завжди була головна сила України, з якою Москва нічого не могла зробити. І тільки з часів «колективізації», що руйнувала її вікову силу, прийшла загроза самому існуванню українського народу. Пропагандивні ж виступи як безпосередньо в Радянському Союзі, так і поза його західними кордонами (зокрема, книжка англійки Честерсон [172]) з описами земного раю у царстві Сталіна, не переконували, а тільки демонстрували більшовицьку гру з національними, релігійними, політичними, господарськими почуттями, визначаючи ступінь лицемірства залежно від кількості і рівня облаштунку неподалік великих міст (як-от Києва, Одеси, Харкова, Катеринослава) колгоспів «на показ», які утримувались за державний кошт, оскільки всі колгоспники в них - комуністи [172].

Про наведені вище цифри і факти в Радянському Союзі заборонялося говорити навіть у 80-і роки, а західноукраїнська преса (в тому числі й «Діло») адекватно писала соціально-економічний і політичний портрет нового ладу синхронно з усіма подіями і явищами життя. Парадоксально, але факт: завдяки об'єктивності багатьох засобів масової інформації Галичини і зарубіжних держав, населення європейських країн, українці в Польщі були краще поінформовані про ситуацію в Радянській Україні, ніж громадяни СРСР.

Україна під більшовицькою владою зубожіла, оскільки кошти, вкладені у сумнівні фабричні підприємства, що не мали збуту за кордоном, не компенсували знищені реальні вартості сільського господарства [52]. Ситуацію не змінила навіть участь близько 10000 іноземних інженерів, з яких - понад 6000 німців, що були задіяні у розбудові економіки СРСР. Адже через брак валюти з боку замовників, висококваліфіковані фахівці почали масово залишати СРСР [52].

Загальна криза і передчуття голоду спонукали більшовицьку владу дозволити колгоспам приватну торгівлю, що цілком суперечило попередній політиці (адже раніше за це засилали на Соловки). Не перекручуючи запевнень офіційної Москви дозволити приватну торгівлю, М.Данько у черговому памфлеті «Більшовицька весна» (червень 1932 року) іронічно узагальнює, ставлячи діагноз хронічному станові радянського суспільства, турботливість комуністів обладнати приміщення для колгоспних крамарів, а передовсім - агітацію у пресі «за дозвіл яєць, сира, масла, молока та інших засобів поживи, яких давно вже не мають села, видушені більшовицькими реквізиціями»: «І незабаром будуть засилати на примусові роботи за «саботаж» радянського торгу селян, які

не мають що вже продавати», або за те, що вони не розводять, а смажать присланих на розплід кріликів [52].

Більшовицьку політику стосовно неросійських народів до 1934 року можна порівняти з політикою австрійських Габсбургів, адже вона толерувала національні форми, винищуючи національний зміст.

Журналіст видання «Gazeta Polska» Отмар-Берсон, виступаючи з доповіддю «Еволюція націологічної політики в Совітах» в Інституті національних дослідів [138], навів такий штрих про радянську дійсність на Україні: «Можна було навіть немоскалеві командувати кепсько збройною дивізією, але за думання по національному - карно розстрілом».

Проводячи паралелі між українською боротьбою за незалежність і боротьбою поляків з російським царатом та зазначаючи, що «нижчі від москалів культурно народи на цій політиці виграли, але народи, що своєю культурою москалів перевищать, перейшли дійсно мартирольогію» [138], Отмар-Берсон висловив переконання: «Колєктивізація і реквізиція - посилили значно потенціял націоналізму серед українського селянства».

Останню думку польський журналіст ілюструє враженням, яке справив на нього «сивий симпатичний дядько, що стояв біля трибуни закордонних журналістів» на відкритті ДніпроГЕСу: «Хай собі електрику заберуть до Москви, а хліб залишать на Україні». Для Отмара-Берсона не таємниця, що «на Великій Україні й Білоруси жиди сповняють ролю русифікаторів з таким запалом, якого часто бракує москалям» [138], тому «якби хто говорив сьогодні селянам на Україні про отаманів, може, його висміяли б, але колиб хтось крикнув: «Не дайтеся москалям!», то його негайно вибрали б отаманом» [138].

Не прагнучи зачіпати представників конкретних національностей, які здійснювали більшовицьку експансію України у 30-і роки, втім, ми не могли проігнорувати найтиповіші думки, що мають місце у «Ділі».

АНТИУКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКА МОСКВИ У ДЗЕРКАЛІ ЗАКОРДОННОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ

Здебільша голод зумовлюється неврожаєм, стихійними причинами та недостатньою господарською організацією і системою постачання. Завдяки відносно сприятливому господарському становищу, голод в Україні мав переважно місцевий характер - у степовій частині, на Поліссі і в гірських районах [89, 405]. У Російській імперії голодуючим допомагав уряд, земства і філантропічні товариства.

У першій половині XX століття голод став невід'ємним атрибутом українських земель. Так, на початку 30-х років хронічне недоїдання існувало в гірських районах, Закарпатті, а 1935 року - в Південній Басарабії. Ні польський, ні чехословацький, ні румунський уряди достатньо не допомагали голодуючим [89].

Але найтяжча і найтрагічніша доля спіткала українців у радянському «раю» (як метафорично називали СССР засоби більшовицької пропаганди). Неврожай 1921 року (внаслідок посухи зібрано лише 35 % звичайного врожаю [89]) на фоні реквізиції зерна - виконання непомірно високого «продподатку» - призвів до голодування 36 %, а в Запорізькій губернії - 78 % населення і близько 500 тисяч померлих та поширення таких важких хвороб, як тиф і холера [89, 406].

Через десятиліття - у 1932-1933 роках - голод був викликаний політичними причинами [89], внаслідок чого, за різними даними, померло від 2,5 до 15 мільйонів людей.

Енциклопедія Українознавства пише, що максимальну цифру - 4-5000000 або 15 % усього населення України - подають Д.Соловій, М.Приходько, В.Г.Чемберлен; К.Меннінг вважає, що загинуло 10 % усього сільського населення, а В.Кубійович називає 2500000 загиблих [89].

У закордонних виданнях оприлюднювались думки, що стверджували значно більші цифри. Наприклад, англійська газета «Daily Express» (6 серпня 1934 року), в публікації «Жахливе становище України», пише, що за останніх 18 місяців вигинуло на Україні від голоду 6 мільйонів селян - внаслідок того, що більшовицький уряд забрав від них збіжжя [94; 7].

Японський десятиденник «Часопис приятелів людства», що виходив накладом 1 мільйон 200 тисяч примірників, цитуючи британський «The Daily Telegraph», повідомляв, що за шість останніх місяців у південній частині Росії, тобто на Україні і на Північному Кавказі, померло з голоду 10 мільйонів людей [325; 346].

Офіційний швейцарський німецькомовний орган «Der Bund» від 11 березня 1934 року у статті свого варшавського кореспондента «Російська

дійсність» називає ще страшніші цифри: «Під час минулорічного голоду згинуло не, як подає совітський уряд, 6 міліонів, але щонайменше 15 міліонів людей» [263; 215].

Хоч дані про смертність, подані в «Енциклопедії Українознавства», дуже приблизні і досить занижені (це пов'язано насамперед з тим, що стаття «Голод» (С.405-407) написана у 50-і роки, коли в Радянському Союзі заборонялося навіть згадувати про голодомор 1932-1933 років і її цифрову основу складали застарілі відомості), «Велика Радянська Енциклопедія» взагалі не згадує про геноцид проти української нації, чим, відбираючи у народу пам'ять, по-перше, фальсифікує історичне, політичне і господарське минуле, і, по-друге, прищеплює міф про безальтернативність комуністичного ладу: «Науковий аналіз і історичний досвід показують, що голод можна повністю здолати в результаті соціалістичної перебудови суспільства» [31].

Хоч голодомор на Великій Україні більш-менш досліджений, однак історики досі не можуть дійти згоди щодо кількості жертв. Як правило, діапазон цифр коливається в межах 3-7 мільйонів осіб.

У той же час Міжнародна комісія із розслідування голодомору 1932-1933 років в Україні під головуванням шведського і бельгійського професорів Джейбоба Сандлера і Джо Верковена (у її складі працювали також інші професори - англієць Дженеральд Дженнер, француз Жорж Лебас Осер, аргентинець Рікардо Левін, американець Ковей Т.Олівер і канадієць Джон Пітерн) свої висновки і підсумковий звіт оприлюднила ще 1990 року. Члени цієї Комісії дійшли до висновку, що від голодомору померло 12 мільйонів осіб, а ще 3 мільйони вивезено з України до Сибіру, на Урал і в райони крайньої Півночі. Комісія також зазначила, що «Радянська Росія (Горбачов) відмовилась направити свого представника до складу комісії для надання допомоги у розслідуванні причин голодомору» [205]. Комісія також назвала п'ять причин голодомору: «1. Вивезення зерна з України із урожаю 1932 року до останнього кілограма внаслідок пограбування селян бригадами активістів із числа членів так званої партії ВКП(б) (сучасна компартія), комсомольців, комнезамів (червона мітла). 2. Колективізація. 3. Розкуркулювання. 4. Денаціоналізація. 5. Геноцид».

Кваліфікуючи все це злочинами проти людства, Комісія називає винних. Так, головними ідеологами голодомору були Ленін, Сталін, керівниками - Каганович, Молотов, виконавцями - шеф українського КДБ Балицький, голова РНК Чубар, перший секретар ЦК компартії України С.Косіор, голова ВУЦВК Г.Петровський.

До цього залишається тільки додати, що до організованої трагедії всього українців в УРСР, за різними даними, було від 28 до 32,5 мільйонів [177]. «Каральний меч» нового ладу не оминув жодної родини, навіть наскрізь комуністичної! Не дивно, що цим обурювались всі українці, які жили західніше Збруча, представники інших

європейських і позаєвропейських держав - тільки не найвищі політичні діячі.

У поданій нижче таблиці є дані, які наводить празький тижневик «Господарський розгляд» у статті «Болюча Україна» [16], де коментується карта українських земель, поділених між чотирма державами.

ТАБЛИЦЯ 1.

Території	Поверхня (у квадратних кілометрах)	Населення (у мільйонах)
АДМІНІСТРАТИВНА ОДИНИЦЯ УКРАЇНИ В СРСР	451800	32.5
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СРСР ЗА МЕЖАМИ УРСР	575400	38.3
ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІ ЗЕМЛІ У ПОЛЬЩІ	66700	3.0
ГАЛИЧИНА	55700	5.4
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В РУМУНІЇ	17600	1.2
ПІДКАРПАТСЬКА РУСЬ	11400	0.63
УКРАЇНСЬКА СЛОВАЧЧИНА	3500	0.02

Тут не враховано українського населення, що волею долі опинилось далеко за межами Батьківщини. За радянською статистикою від грудня 1926 року, понад 2000000 українців проживали в Сибіру і на Далекому Сході. З таблиці 2, складеної за публікацією в «Ділі» «Міста в Азії з українською людністю» [76], це видно краще.

ТАБЛИЦЯ 2*.

Назва краю	Українське населення (у мільйонах)
СИБІРСЬКО - КОЗАЦЬКИЙ КРАЙ	1.5
СІРИЙ КЛИН	0.15
ЗЕЛЕНИЙ КЛИН	0.3
ІНШІ ЧАСТИНИ СИБІРУ	0.2

*** Більшість публікацій «Діла» супроводжується статистичними даними, а деякі з них - і відповідними таблицями. Це підтверджує думку про розуміння українськими журналістами попередніх поколінь важливості соціологічних даних у журналістиці.**

Свідчення ще живих очевидців «мирної і тихої» національної трагедії [13; 49; 73; 74; 87; 171; 176; 190], приховувані впродовж десятиліть офіційні матеріали, оприлюднені останнім часом, а також повідомлення західноукраїнської [52; 178; 42; 166; 172; 11; 55; 4; 330; 10; 277; 32]* (бо радянська комуністична у кращому випадку мовчала) та закордонної [263; 3; 311; 43; 78; 300; 56; 289; 6; 366; 356; 468; 34; 170; 263; 215; 325; 346; 94; 7; 35]** преси, розгляд українських справ у західних парламентах [276; 308] запізніла, проте активна діяльність чужинних та еміграційних українських допомогових комітетів [56; 127] дозволяють сучасним дослідникам з великою точністю відтворювати минуле [73; 74; 88; 152; 139; 163; 164; 165; 175], окреслювати ситуації, що породжували, з одного боку, шалений опір селян руйнівній основам української сутності політиці «колективізації» і, з іншого боку, катів-односельчан - прислужників приїжджому «начальству».

Під час «хлібозаготівель» 1931-1932 років в українських селян (як колгоспників, так і одноосібників) з допомогою чекістів більшовицька влада забрала увесь врожай, залишивши населення без жодних засобів до існування. Охопивши майже всю Радянську Україну, до небувалих розмірів голод дійшов у південних і східних областях [89, 406]. Харчування всілякими сурогатами призвело до поширення різних недуг. Все це радянська влада замовчувала, оскільки саме вона організувала голод там, де чинився найвідчайдушній опір колективізації. Натомість допомагали українці Галичини і Буковини, представники діаспори. Хоч у Європі та за океаном були створені допомогові комітети голодуючим Радянської України, цю справу піднімала Ліга Націй та британський парламент, уряд СССР і далі відкидав усі пропозиції, вдаючись до пропагандивних трюків на кшталт: «Інформації про голод навмисне поширюють вороги Радянського Союзу» [89].

До «роз'яснювальної роботи» про те, що буцімто ніякого голоду в Радянській Україні немає, більшовики залучили й колишнього французького прем'єра Едварда Еріо, про якого ми вже вели мову [91; 200].

Політичне угодовство перед СССР перевершило всі сподівання - до непереконливої пропаганди про господарські і мистецькі успіхи радянського народу в той час, коли з голоду помирала європейська нація,

---

*** Про страхіття голоду писала вся західноукраїнська періодика - як у Галичині, так і поза її межами. Чи не найпослідовнішим тут був львівський щоденник «Діло», який надрукував десятки статей, що лягли в основу нашого монографічного дослідження. Нумерація найголовніших публікацій подана у хронологічному порядку.**

**** У роботі використовуємо ті публікації західної преси, які надруковано в «Ділі» (перелік за хронологією).**

Еріо додав злочинні спекуляції про щасливе життя на схід від Збруча. На вересневому Конгресі організованих національностей Європи, де українська справа була на першому місці, п.Еріо переконував присутніх у тому, начебто на Україні рай, малі діти, немов маків цвіт, червоні, здорові [10].

Які б не були мотиви для подібних заяв (навіть якщо справді «більшовики обіцяли заплатити Франції старі довги» [10, 2]) -вони не мають виправдання, бо відкидають чесну, послідовну, дипломатичну політичну діяльність, натомість виправдовують позицію сили, брехні, залякувань і транснаціональних спекуляцій.

Попри всю складність політичного моменту (коли «всі знають про голод на Україні та декому не вільно про це офіціяльно говорити» [10, 1] або коли «голодова змора, яка лягла на Україні, не доходила за кордон і спокою не заворушила ніяка зловісна чутка» [4, 1-2]) і занедбаність української інформаційної служби за кордоном [124], далеко «не всі французи погоджуються з п.Еріо» [10, 1].

Але до появи «феномену Еріо» долучилися не тільки спецслужби СССР. Усі спроби спростувати факт голоду у Радянській Україні устами чужоземців (крім Еріо, були й інші, зокрема в Англії [132, 4]) відразу ж приживались. Благодатний ґрунт для цього породжувала відсутність систематичного і переважання випадкового, навіть хаотичного, характеру розгляду трагедії цивілізації. Далеко не всі автори підкреслювали злочинну суть влаштованого більшовиками геноциду. Багато хто просто відмовчувався. Хоч було про що писати.

Взірцем сумлінного виконання журналістського обов'язку слід вважати щоденну і безкорисливу працю публіцистів «Діла», які, пам'ятаючи про своє українське походження, намагалися не оминати жодного важливого факту, не закривати очі на найменшу несправедливість у ставленні до своїх братів, чинену з ретельною послідовністю переважно радянською владою.

Від появи перших повідомлень про голодомор (неофіційними каналами, переважно від очевидців спланованої в Радянській Україні катастрофи), що були оприлюднені вже на початку літа 1932 року [52], і впродовж наступних двох років «Діло» надрукувало десятки власних статей, листів з Великої України [441; 77; 148; 178] і (скорочено чи повністю) закордонних публікацій, які ми частково використовуємо.

Крім безпосередніх описів «мирного» вимирання українців («люди поїли не тільки худобу і свині, а навіть їли дохлі коні, поки були <...> Люди продають із себе останню одежину і купують борошно. Багато людей гине по дорозі від знесилення <...> Правительство ніяких засобів не вживає проти голоду <...> У мене ще зосталося харчів на один місяць, а тоді не знаю, що буде» [178]; «До непізнання виснажені і палаючі жаждою вмирають діти, мужі і старці» [4, 1-2]), часопис «Діло» дає економічну

(«Протягом осени 1931 р. та зими і весни 1932 року московська радянська влада вичистила так ґрунтовно Україну від запасів збіжа, що населення УСРР опинилось перед весняною сівбою без зерна» [178]) і політичну оцінки («Голод є найпевнішим політичним союзником московської окупаційною влади на Україні» [178]).

Більш ніж показовими на цьому фоні є не спроби реально допомогти спраглим, а бажання знайти і покарати «винних», на чому наголосив Голова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Радянської України Г.І.Петровський в інтерв'ю кореспондентові РАТАУ [113]: «Нема рішучої боротьби проти куркулів, що не орали, не сіяли, а ріжуть колоски, по хижацькому знищують хліб».

Українське селянство, отже, опинилось між двох лих - створеним більшовиками голодомором з усіма його наслідками («сірими українськими дорогами під пекучим ясним сонцем бродять, в надії роздобути поживи, селяни колхозів, падаючи від виснаження і спраги» [43; 78], навіть «собаки повтікали, одичіли і бігають зграями, нагадуючи австралійських псів, але лише з тією ріжницею, що австралійські пси живляться рештками людської їжі, а совітські нападають на людей, а особливо - на дітей» [43; 78]) і щодень посилюваним терором, погрозами, закликами до чергової ліквідації уже ліквідованих куркулів (Див. інтерв'ю Г.І.Петровського), що й без того спонукало до величезної міграції («люди масово втікають до фабричних міст центральної Радянщини і на Урал, маючи надію добути там харчі... Втікають цілі родини, лишаючи своє невеличке добро на поталу долі» [96; 42; 2]).

З огляду на це, зрозуміла причина загострення ситуації в Радянській Україні, коли навіть «приходить до бунтів і нападів, як це було у Винниці, де міліція станула по стороні збунтованого населення» [96], незважаючи на те, що в Україні було достатнє розуміння того, що «до бунту проти добре зброєної й годованої Червоної армії ніхто не має сил» [11], що «це така неволя, з якої немає виходу звичайним способом», а «мусить хіба прийти якийсь катаклізм», адже на якесь милосердя «зі сторони московських володарів» [11] розраховувати не доводиться.

Нині, коли померлим від голоду байдуже, що є або буде потім, коли з'являють газетні, журнальні і наукові праці, коли ще свідчать живі, не слід забувати трагічних сторінок не такого далекого минулого. Щонайменше дивують почастілі вислови в молодіжних і космополітичних колах на кшталт: «Скільки можна все про старе і про старе, про голод і про голод. Голод минув. Його треба забути і зосередити зусилля на майбутньому...» Дарма що багато великих людей у різних країнах і в різні часи говорили: «Без минулого немає майбутнього»! Тому небезпека для нашої нації полягає не стільки в недостачі сьогоднішніх чи прийдешніх матеріальних благ, скільки в короткопам'ятстві, збайдужінні до минулого і зведенні його до книжкової, кінематографічної чи якоїсь іншої буденщини, мовляв, було - ну то й що?!

Раптове зняття політичного мораторію на голодомор 1932-1933 років і, як наслідок, з усіх точок зору виправдана науково-публіцистична активність на цьому терені дали два трактування: одне - позитивне (тобто народові повертається історія, а історії - правда, як точно висловився у «Літературній Україні» один з найґрунтовніших дослідників однієї з найстрашніших трагедій цивілізації, нині покійний Володимир Маняк [162, 6]), інше ж - негативне (мовляв, усе це історія, яка не повториться).

Очевидно, нині, після більш ніж півстолітньої мовчанки і заборони об'єктивно вивчати історичне минуле, навіть для окремих дослідників накопичення фактів про геноцид проти української нації є лише робочим матеріалом, ілюстраціями їхніх творів, не здатними викликати емоційно-психологічні співпереживання.

Але не слід забувати, як боляче сприймали вістки про радянську дійсність за Збручем українці в Галичині, Буковині та еміграції! Українська преса миттєво і з великою тривогою реагувала на кожен новий факт, на кожне повідомлення, що стосувалося трагедії українства, знайомлячи своїх читачів із власними і закордонними публікаціями, не оминаючи, мабуть, жодного відомого їй приватного листа («Дорогі сестро і братя, не забудьте за мене, я вам колись, може, віддячу - порятуйте мене якнайскорше, пришліть мені щонебудь. Не хочу від Вас нічого такого дорогого, але насушіть житних або ячмінних сухарів і пришліть мені пакунок, а, може, як маєте звідки і не дуже у вас дорого, риж, то вкиньте в пакунок який фунт дитині на кашу» [148]), тим самим застерігаючи і формуючи у галичан політичне розуміння суті більшовизму.

Комуністична партія України (до 1952 року Компартія більшовиків України), частина КПСС, впродовж 70 років керувала всіма ділянками суспільного життя, хоча на час створення не більше 7% її членів вважали себе українцями. Головним завданням КП(б)У визнавала боротьбу за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах РСФСР. При владі в Україні КП(б)У стала виключно з допомогою окупаційної армії РСФСР, адже була нечисленною і непопулярною. Природні союзники сталінської централізації - російський шовінізм і його носій -російська бюрократія - призвели до ліквідації української селянської потуги («колективізації»), голодомору, репресій і масового терору проти національної інтеліґенції і навіть української комуністичної верхівки [89, 1098-1102].

Повнота і масштабність злочинів більшовизму перед людством (у різних державах і на різних континентах) ще до кінця не з'ясовані, не було й відкритого суду над більшовицькою ідеологією і її виявом - комуністичною партією. Проте вони далеко більші за всякі фашистські режими, які певною мірою теж є породженням комуно-більшовизму. Українські публіцисти прекрасно розуміли це ще у 30-і роки.

Вже 1933 року «Діло» називало більшовицьку політику щодо українських селян не інакше як «звичайною татарською даниною» [55, 1], супроти якої «селяни, ризикуючи життям чи Соловками, виколупують засіяні бураки та бараболю в цілій низці артілей»[55].

Хоч «з самої більшовицької преси видно, що про нормальний розвиток господарства на Україні нема мови, що головні сили спрямовані не на працю на ріллі, а на боротьбу за збіжа» [55], проте «даремно булоб шукати відомостей про голод на Україні у більшовицькій пресі». Для московського уряду голоду на Україні не було і ніякої допомоги голодним не надавалося.

Цю ж думку підтверджує і Ґенеральний Секретар Конґресу Національних Меншостей д-р Евальд Амменде у віденській газеті «Reich Post», де надруковано його велику статтю про голод на Україні (про статтю, яку Е.Амменде написав спеціально для «Діла», ми вели мову у попередніх главах [4, 1-2]).

Тому не тільки слушним, а й необхідним було рішення зібрання Конґресу Національностей, ухвалене з ініціативи представників національних груп, які мали земляків у Радянському Союзі, - «по змозі підтримати допомогову акцію і зі своєї сторони зібрати всякі матеріали і дані про голодову катастрофу» [4].

Евальд Амменде, розглядаючи проблеми голоду комплексно, акцентує увагу не стільки на господарсько-соціальних наслідках, скільки на його політичних причинах. Те, що відбувається в Радянській Україні, він називає війною, яку офіційна Москва провадить на Україні. Ця війна, на думку Е.Амменде, є «найбільше трагічною сторінкою українсько-російського суперництва».

Хоч Україна і Росія нині де-юре незалежні держави, Росія дотепер намагається де-факто змінити ситуацію, нерідко поводячи себе стосовно офіційного Києва не як самостійного політичного партнера, а як суб'єкта федерації.

Протиріччя і ворожнеча між росіянами та українцями мають не тільки свою історію, а й глибокі причини. З українських вчених це питання ґрунтовно дослідили М.Костомаров [134], В.Янів [345], О.Бочковський [19], Ю.Липа [147], І.Дзюба [83], М.Хвильовий [322] та інші. А з числа закордонних дослідників виділимо Т.Масарика [169], В.Л.Скатта, Р.Мартеля [316; 409] і особливо - Л.Лавтона (Льотона) [156; 117; 157; 143].

Так, канадійця Вілляма Луїса Скатта називали невідомим українцям приятелем. На думку «Діла» (1932. - 17 лют. - С.3), «нема важнішого міста в Канаді, де він не мав відчиту про українців, про нашу історію, наш обряд і т.ін., так що канадійська публична опінія вповні ознайомилась з українською справою. А його статті в поважних наукових місячниках на українські теми можна числити з десятки. Книжок про українців написав кілька: друковано їх в Канаді і в Льондоні».

У своїх книжках Рене Мартель виступив в обороні прав українського народу. Відомі його праці «La question d`Ukraine» (1927), «La politique nationale des Soviets en Ukraine» (1934). Як стверджує Юрій Студинський, автор публікації «Француз про українську справу» (Новий час. - 1930. - 31 жовт.), яку передрукувало «Діло» (1 лист. - С.2), читаючи твори Рене Мартеля, від початку до кінця пронизаних думкою, що питання соборності українських земель ніколи не втратить своєї актуальності, здається, що їх написав не француз, а український націоналіст.

Лянсельот Льотон (Ланселот Лавтон) - англійський журналіст-економіст, автор наукових праць з історії України і Росії. «Українська мала енциклопедія» за редакцією професора Євгена Онацького, видана накладом адміністратури УАПЦеркви в Аргентині (Буенос-Айрес) 1959 року, присвячує Л.Лавтону у 7 томі (сторінки 876-877) велику статтю.

Такий підхід цілком слушний, оскільки Лавтон провів паралель у стосунках між росіянами-українцями та американцями-англійцями: «великороси стоять у подібному відношенню до українців, як американці до англійців; американці - це колоніяльні поселенці, які відірвалися від матірної країни, перемішалися з іншими расами та створили нову націю» [156]. На відміну від росіян, українці - досвідчений і джентельменський нарід, що цінить свободу, пошанівок, незалежність і живе чисто та помистецьки [157]. Л.Лавтон називає росіян «примітивними, отарними людьми, евразійцями, для яких культура Европи й культура Азії однаково чужі» [157].

Співжиття між розвиненими і примітивними народами, на думку Лавтона, неминуче призводить до конфронтування і навіть відвертої ворожнечі: «Відріжняючись у походженні, мові, історії, а також у характері, темпераменті, звичаях, Україна і Росія МУСІЛИ ВИДАТИ З СЕБЕ СУПЕРЕЧНІ ПОЛІТИЧНІ СИСТЕМИ» [157] (виділення наше, - М.Ж.). У праці «Україна: найбільша проблема Европи» [143], простежуючи Україну в історичному ґенезисі, особливо зупиняючись на перебуванні України у складі Росії, де влада була централізована з російським керівництвом на чолі (українських патріотів засилали в Сибір), Ланселот Лавтон називає Московію «ученицею України, яка завчила від неї все, що тільки знала» [143], яка гальмувала розвиток України, забороняла вживання української мови у школах і в наукових та історичних працях, знищувала національну свідомість, а Україну трактувала як колонію [143].

Найцікавіше, що все це (можливо, з деякими зовнішніми видозмінами) тривало незалежно від політичних режимів впродовж багатьох століть! Ці ж великодержавницькі шовіністичні настрої не полишили багатьох офіційних московських політиків (навіть найвищого рангу!) ще й досі, коли, незважаючи на економічну скруту й фактор соціальної напруги, Україна стала могутньою ґеополітичною потугою у світі. Ми майже не сумніваємось, що імперський апетит московських політичних кіл

посилюватиметься й надалі - прямопропорційно до політичної, економічної і релігійної стабілізації у самій Україні.

Зважаючи на різні менталітети українського та російського народів, було б занадто розраховувати на зміщення споконвічного українського індивідуалізму в бік російського общино-колективізму. Тому логічним і природним виглядає провал чергового більшовицького експерименту «відірвати селянина від його скиби і примінити його в робітника-пролетаря на державнім колективі» [4, 1-2].

Але нелогічною, антихристиянською і навіть жорстокою була поведінка ситого Заходу, особливо «Злучених Держав, Канади, Аргентини та Австралії», які «нараджуються між собою, щоби засівну площу зменшити на яких 15-20 відсотків» [4], а «в Канзас замість вугілля палять кукурудзою у фабричних шльотах» [4], не помічаючи або не бажаючи помічати української трагедії.

Тому Евальд Амменде у підсумку каже прямо: «Цивілізований світ мусить здати собі справу з того, чи, як минулої весни, хоче бездільно чекати, як вимиратимуть народи Кавказу, Кубані чи України, чи рішиться на негайну поміч, щоби в час ухилити голодову смерть від них, а від себе - ганьбу безсердечности і безстиддя» [4].

Так, «почин до діла, яке найшло широкий відгомін у світі» [277, 1], дав Ґенеральний Секретар Конгресу Національних Меншин доктор Евальд Амменде. Тому Відень має ту моральну заслугу, що він подав перші найсильніші голоси про голод [277].

Треба віддати належне європейській пресі, яка відзначала «національно-політичний підклад голоду на Україні» [56; 330]. Наприклад, часопис «Pragski Listy» надрукував карту охоплених голодом районів, що майже ідентична з етнографічною картою України. Подібну карту видав і Союз боротьби проти Третього Інтернаціоналу [56; 330].

Закордонний журналіст, ім'я якого «Діло» свідомо не назвало, констатуючи, що «тими півтора міліона тонн збіжа, які більшовики за безцінь викинули за кордон, можна було б урятувати дуже легко міліони населення України, що вимерли з голоду» [56; 330], переконаний, що «зменшення населення України переводить більшовицька влада цілком систематично», і резюмує: «При сучасних політичних відносинах єдиною надією порятунку для українського населення може бути лише інтервенція великих держав та інтернаціональна допомога» [56; 330], що цілком реально, адже у світі існує проблема збуту «зайвого» зерна, але в першу чергу «треба примусити московський уряд допустити цю інтернаціональну допомогу». На думку автора, це могли би найшвидше зробити Сполучені Штати Америки, поставивши визнання СРСР у залежність від допущення допомоги голодним в Україні. Також церква різних віросповідань могла б вплинути на сумління громадян США та європейських країн і спонукати уряди великих держав для порятунку від

смерті мільйонів українського населення.

Швейцарський щоденник «Neue Zuricher Zeitung» у передовій статті «Трагедія України» стверджує, що «страшний голод на Україні - це факт, якого не можна довше затаїти перед світом», а вимирання українського селянина у «пролетарській батьківщині» - не що інше, як «безприкладне хижацтво», «плянове винищування українського народу» [215, 1-2].

Попри всі зацікавлення українськими справами (особливо - голодомором 1932-1933 років) з боку представників західних парламентів, преси, інформаґентств, найболючіше і найактивніше, незважаючи на брак коштів, відсутність міжнародних політичних повноважень і численні перепони, реагували українці Галичини, Буковини, діаспори. Так, попри інформаційні акції, що повідомляли європейський загал про події у Радянській Україні і розкривали суть більшовизму, зусиллями делегатів Українського комітету рятунку України у Львові (в особах п.М.Рудницької і п.З.Пеленського), аналогічного комітету в Буковині (в особах сенатора Залозецького і посла Сербенюка), справа голодової катастрофи на Радянській Україні стала предметом обговорення на форумі Союзу Народів» [276, 3].

Політичну оцінку більшовицько-українським змаганням дає і часопис «Діло»: «Голод у Московщині був би її внутрішньою справою; голод на Україні є злочином Московщини, поповненим у межах чужої, поневоленої нації, який при нормальних інтернаціональних відносинах мусів би довести до гострої інтервенції великих держав» [56, 1].

Уже навесні 1930 року увага світової громадськості була привернута до безпрецедентного навіть на теренах СРСР так званого судового процесу над 45 передовими українськими громадянами, «одинокою і найбільшою провиною» яких був «факт, що вони не кинули віри в національне визволення і <...> працювали над розвитком української культури та науки» [283, 1]. Здійснюване «пролетарське самоозначення», що штучно було накинене Україні з допомогою «нечуваного терору і руїни» [283] переважно «насильниками і фальшівниками народньої волі, фанатиками божевільної доктрини, ворогами всього національного, руйниками моралі в суспільному житті й політиці» [283], добралося й до української інтеліґенції, щоб ліквідувати не тільки її, а й убити саму українську національно-визвольну ідею. Але сталося не так, як цього хотіли судді-більшовики. Хоч формально підозрюваних і засуджено, українська справа не була програна.

Про більшовицький терор у Радянській Україні, спричинений не стільки господарською, скільки політичною авантюрою під назвою «колективізація і розкуркулення», чимало писала українська преса в Польщі, повідомляючи про реакцію місцевих українців [198; 231; 233; 234; 235; 236; 238; 242; 246; 249; 257], і в еміґрації [33; 237; 239; 240; 241; 243; 244; 247; 258], завдяки харківському процесові світ у черговий раз заговорив про політичне, культурницьке і національне насилля з боку московської

окупаційної влади. Публікації такого змісту виходили у світ не тільки в сусідній Польщі [185; 186; 214; 251; 252; 253; 275; 319; 320; 321], а й у ряді інших європейських країн [230; 232; 245; 248].

Процес «Спілки Визволення України», або, як влучно охарактеризували його публіцисти «Діла», - «чиста формальність», «кепсько аранжована маскарада», «комедія, на яку здатні тільки комуністи» [283, 1], ще 1930 року засвідчив два життєствердних моменти, альфу і омегу більшовизму.

Перший - комуністична ідеологія ставить себе над національними ідеями. Другий - на своєму шляху комунізм не цурається жодних, навіть найбрутальніших, методів і способів. Комуністи скасували всяке правосуддя, а суди позбавили незалежності і зробили їх сліпим знаряддям диктатури. Тому суд проти членів «СВУ» - «видовище для жадних «контрреволюційної крови» комуністичних садистів» [283].

Українські емігрантські об'єднання, протестуючи проти більшовицького панування на Великій Україні, що супроводжувалось небаченим насиллям, проводили масові віча в різних містах Сполучених Штатів, надсилали телеграми американському урядові і впливовим американським політикам.

У цих політичних акціях, як і в багатьох інших, найпомітнішим було «Об'єднання українських організацій в Америці», про яке щоденник «Діло» не раз писав і звідки черпав інформацію [36, 4-5].

Проти політичних переслідувань у Радянській Україні після процесу «Спілки Визволення України» виступив і женевський Конгрес Товариств Приятелів Ліги Націй, який з подачі української делегації у складі директора Українського університету в Празі, професора Яковлєва, професора цього ж Університету Смаль-Стоцького і Голови Головної Ради української еміграції професора Шульгина ухвалив спеціальну резолюцію, що засуджувала ті методи більшовицького уряду, «які загрожують мирним відносинам між народами» [129, 4].

На українську справу нарешті було звернуто увагу, однак Радянський Союз не змінив ні своєї тактики, ні своєї стратегії щодо подальшої асиміляції українських земель і вміло організованого геноциду проти всього неросійсько-більшовицького.

Мабуть, така діяльність представників влади провокувала українців (і не тільки) масово переходити кордони, навіть перед очима смерті, втікати з «совітського раю» [172], адже всі заходи більшовицького уряду були «спрямовані фактично не проти примарних кулаків, а проти колхозів у цілому» [61, 3]. «Діло» 1933 року писало: «Масове катування селянства, розстріли та заслання цілих сіл на північ - на Україні річ звичайна. Новиною хіба є, що ці репресії уживається проти колєктивізованого селянства, проти колхозів, утворених самими більшовиками» [58, 1].

Проте ненаситна репресивна машина вимагала нових жертв. І вже не з числа звичайних селян-колгоспників, а українських комуністів. Найтяжчою провиною партійних організацій України П.Постишев вважає «притуплення більшовицької пильности щодо класового ворога» [212; 128].

Ще рішучішим і агресивнішим диктатор України був на пленумі ЦК КПбУ 10 червня 1933 року, коли безапеляційно засудив намагання українських комуністів «підкопати та знесилити пролетарську диктатуру», «мрії про відірвання України від Радянського Союзу», охарактеризував діяльність багатьох українських комуністичних лідерів як «шпіонську, шкідницьку і контрреволюційну», а синьо-жовтий прапор назвав «пошматованим, заплюваним, проституйованим, не раз продаваним петлюрами, скоропадськими, коновальцями» [223; 108].

Самогубства (?) з політичних мотивів видатного українського письменника-комуніста Миколи Хвильового і наркома освіти Миколи Скрипника, які, з одного боку, протестували проти «обновленого в 1933 р. і сильно скріпленого войовничого російського націоналізму на українство» [24, 1], а з іншого - боляче сприйняли несправедливу критику на їхню адресу на вже згаданому пленумі, було логічним наслідком сталінського необільшовизму і, можливо, навіть бажаними для московського уряду.

Найдивовижніше, що офіційна Москва навіть не намагалася робити зі своїх кровожерливих, людиноненависницьких і злочинних дій таємницю.

У цих надскладних умовах, коли навіть українська комуністична верхівка де-факто виконувала роль васала-статиста і була знаряддям російської комуністичної партії більшовиків, немислимо було чинити опір у низах. Однак виголоднілою, спаплюженою завойовниками Україною таки панував геройський дух, якого не могла спинити навіть кара смерті. Тому й має рацію «Діло», коли пише, що «невідомий українець, що провадить таку геройську боротьбу проти Москви, заслуговує справді, як невідомий вояк, що впав у війні, на почесну могилу» [63, 1-2].

ВИСНОВКИ

На основі аналізу закордонної публіцистики 30-х років, у тому числі й української газети «Діло», ми зробили деякі висновки. Ось найголовніші з них.

Львівський щоденник «Діло» - видання європейського типу, крізь призму якого (аналізуючи численні передруки із зарубіжних видань) можна досліджувати, по-перше, формування європейською пресою громадської думки про політичне становище України 30-х років (у Європі практично не було жодної країни, в якій не піднімались би питання про історичне минуле і сучасні проблеми української нації, зокрема, про геноцид проти неї з боку більшовицької Москви, геополітичний компроміс і неминучість відродження України як держави). По-друге, не втратила актуальності проблематика виступів «Діла», постановка газетою кардинальних проблем, добір аргументації, архітектоніка концептуальних публікацій.

«Діло» охоплювало широкий спектр проблем, не зосереджувалось на діяльності однієї країни чи однієї партії. Окрім проблематики, заслуговує на увагу специфіка відображення. Львівський щоденник використовує короткі інформації, але найсильніша його сторона -аналітичні тексти. Переважно, статті, коментарі, памфлети. Найбільшими майстрами цих жанрів були Іван Рудницький (Кедрин), Микола Троцький (Данько), Євген Онацький, журналістська творчість яких широко відома за кордоном і практично не досліджена ні з історичної, ні з методологічної сторони в Україні. Актуальність, оперативність, неупередженість, виваженість, аргументованість, доцільність, кваліфікованість, база для дискурсу, філігранність техніки слова і національна основа - ось те, що єднало їх, що робило їх майже бездоганними як журналістів-концептуалістів, дуже схожими на західних колег, що було необхідно для інтелектуальної поживи читачів, що витворило прекрасний імідж українській газеті і що й досі дозволяє історикам розглядати її як багате історіографічне джерело. А наявність оперативних коментарів, в яких пов'язувались ті чи інші події з ситуаціями в центрах прийняття політичних рішень, дозволяє розглядати публіцистику щоденника, її композиційне і змістове навантаження як предмет детального вивчення на факультетах журналістики - як взірець якісної української преси першої половини XX століття.

Осмислення публіцистичної спадщини газети «Діло», зокрема публікацій про СРСР, дозволяє підсумувати, що, по-перше, це видання було добре поінформоване про життєві реалії у Радянській Україні, які стали його постійною (провідною) темою, по-друге, майстерно їх аналізувало, ставлячи діагноз радянському суспільству як неврівноваженому, агоністичному, з переважанням антиукраїнської

політики, чим, по-третє, допомагало формувати адекватну громадську думку на західноукраїнських землях зокрема і в Польщі загалом.

Завдяки громадській думці, сформованій у Галичині, у багатьох країнах Європи, США, Канаді, Японії поширювався рух створення комітетів допомоги голодуючим Україні. Ситуацією на Правобережжі, де більшовицька влада проводила цілеспрямовано і системно антиукраїнську політику, зацікавилися такі відомі політики, як Амменде і Мовінкель, публіцисти Рене Мартель, Ланселот Лавтон, Дж.Кінгстон, Малкольм Маггерідж, Отмар-Берсон, учений Віллям Скатт та інші.

Думки вчених і діючих політиків Заходу щодо України теж відрізнялися. Попри, здавалося б, цілковиту безвихідь для української нації, одні переважно обґрунтовували у своїх працях необхідність, неминучість розвалу комуно-більшовизму і постання великої незалежної України, розходячись тільки в термінах звершення справедливого ходу історії. Політики ж, з одного боку, пам'ятаючи історію (часи Київської Русі, Козацької Республіки, Центральної Ради) та усвідомлюючи право української нації на державне утворення, з іншого - не схильні були недооцінювати власну роль в історії і прагнули змоделювати новий світопорядок (маємо на увазі лідерів держав, де панували політичні доктрини тоталітаризму). Вони-то й розглядали у своїх планах не українську проблему, яку необхідно було обов'язково вирішувати з урахуванням національних та географічних інтересів України, а тільки українське питання.

Хоч було усвідомлення світовою громадськістю (Т.Масарик, Л.Лавтон, А.Тиль, Р.Дейвіс, Е.Амменде, Л.Майнард, Л.Скатт, В.Чілкот та інші) національного та політичного пробудження української нації і з їх боку навіть провадилась активна проукраїнська пропаганда (як у представницьких органах влади -парламентах, міжнародних організаціях, так і в засобах масової інформації), не бракувало противників відродження України. Домінуючу роль у формуванні антиукраїнського образу, в доведенні абсурдності політичного невдоволення з боку українських емігрантів терором, голодомором та загалом політикою, спрямованою на винародовлення нації, відігравали більшовики. Їхня пропаганда справляла таке сильне враження, що навіть чимало закордонних гостей (насамперед Е.Еріо) чи то щиро, чи то на замовлення переконували своїх співгромадян у відсутності численних негативних господарських та політичних катаклізмів у країні більшовиків. З іншого боку, крім певної інформаційної ізоляції і різноманіття думок стосовно ситуації на українських землях, європейський політичний істеблішмент (у більшості держав) не був об'єктивний.

Як і належить якісному виданню, «Діло» дає оцінку всім явищам суспільного життя в УРСР - публікаціям про голод передують коментарі журналістів (як українських, так і закордонних), професорів, очевидців,

зіставлені з офіційною радянською пропагандою, стосовно господарського, політичного, культурного життя в Радянській Україні. А саме - про насильницьку колективізацію, процес «Спілки визволення України», згортання політики «українізації» тощо.

Упродовж 30-х років у британській пресі надруковано понад чотири тисячі публікацій на українські теми. У 1931 році кількісно переважали невеличкі інформації, а вже з 1932 року з'являється чимало аналітичних концептуальних матеріалів. Велика заслуга в тому, що британці зацікавилися українцями як європейською нацією, належить Українському пресовому бюро в Лондоні, який багаторічною серйозною, кваліфікованою, позасенсаційною і патріотичною працею не тільки сприяв всебічному інформуванню українського громадянства в Польщі, Чехословаччині, інших європейських країнах з приводу подій у світі, а й заслужив повагу серед британських урядових, парламентських, наукових і журналістських кіл. До голосу Укрбюро прислухались, на нього посилались, йому надавали газетну площу десятки англійських видань.

Тематична палітра британських видань - найрізноманітніша. Так звана «пацифікація» польського уряду галицьких селян, колективізація, голодомор, репресії у Радянській Україні, необхідність незалежної України тощо. Серед авторів публікацій не тільки журналісти, а й представники британського політичного істеблішменту, що додавало українській особливого звучання, важливості, аргументованості. Переважно британці, а також швейцарці («Journal des Geneva»), змальовуючи спочатку наслідки польської «пацифікації» в українському селі, а потім звертаючись до недавніх політичних договорів (зокрема Версальського) і прогнозуючи майбутнє, продемонстрували високий професіоналізм, толеруючи справедливий і моральний підхід у політичній публіцистиці. Це можна сказати про такі видання, як «International Affairs», «Manchester Evening Chronicle», «Manchester Guardian», «Morning Post», «P.J.Reuter», «The Times», «Sunday Times», «The Spectator», «Daily Herald», «Slavonic Review». Навіть цей далеко не повний перелік засвідчує, що європейська громадська думка з приводу української автономії на території Східної Галичини справді формувалася активно і цілеспрямовано, особливо серед англомовних читачів, як правило, не з допомогою одномоментних коротких інформацій, розрахованих на масового читача, а, насамперед, ґрунтовних, концептуальних, часом незрозумілих для вибагливого західного читача, великих розвідок на некультивовані раніше теми про Україну і українців.

Аргументаційна база проаналізованих публікацій з названих вище видань справляє серйозне враження, оскільки автори не дозволяють брати гору емоціям над фактами, дріб'язковості - над загальним. Ми не бачимо особливого жанрового розмаїття (найчастіше друкуються статті і парламентські звіти), але журналістські тексти від цього не втрачають

оригінальності, актуальності, стилістичної довершеності, високого рівня розкриття тем і, звичайно, об'єктивності. Можливо, тому, що у пригоді англійським публіцистам стають учені, політики, безпосередні враження з подорожей по Галичині.

Про серйозний німецько-український діалог, на нашу гадку, говорити важко. З німецького боку були тільки гучні гасла, з українського - надмірна довірливість, яку вже наприкінці 30-х років (із втратою Карпатської України) змінило розчарування. Емоційні заяви Гітлера і всієї національно-соціалістичної преси були занадто гарні, щоб стати правдою. Німецький нацизм, як і більшовизм, вміло використовував свою пропаганду, тому навіть сьогодні важко однозначно сказати, наскільки щирими були численні публікації в німецькій пресі з побажанням українському народові здобути незалежність. З іншого ж боку, німецька політична преса не залишалась повз увагою інших країн. Вона спонукала до дискусій і навіть суперечок (в тому числі і з приводу української проблеми - особливо у Польщі, Франції і Радянському Союзі), чим вже стверджувала актуальність українських тем.

На відміну від преси більшості єврокраїн, Канади, США і навіть Японії, ні чехословацькі, ні румунські засоби масової інформації не піднімали на своїх сторінках теми української автономії і, тим більше, незалежності. Політичні оглядачі залишались байдужими (за винятком часописів «Pragski Listy» та «Господарський розгляд») до тих політично-соціальних трансформацій, що відбувались на Великій Україні (голодомор 1932-1933 років, репресії) і в Польщі (так звана пацифікація восени 1930 року). Не було також аналізу політичної ситуації в Україні в контексті європейського розвитку (якщо не брати до уваги політичних і філософських праць Т.Масарика). Більшість чехословацьких (серед них - «Narodni Politika», «Narodni Noviny», «Narodni Listy», «Lidov Novin») і румунських (зокрема, «Порунка Времі») часописів відкрито стоять на антиукраїнських позиціях.

Найоб'єктивнішими і найдоброзичливішими для українців у 30-і роки були такі зарубіжні видання: «Le nouveau Monde», «La Journal», «Le Matin» (Франція), «Journal des Geneva», «Neue Zuricher Zeitung», «Der Bund» (Швейцарія), «Manchester Guardian», «The Daily Telegraph», «The Times», «National», «Fortnightly Review» (Великобританія), «Folk und Reich», «Der Volkischer Beobachter», «Deutschland» (Німеччина), «Reich Post» (Австрія), «L'Osservatore Romano», «Roma Fascista» (Італія), «Evening Telegram», «Winnipeg Free Press» (Канада), «The Christian Science Monitor» (США), «Часопис приятелів людства» (Японія). Найнеправдивішими виявились французькі видання «Information» та «Liberation», в яких проявляли публіцистичну активність радянофіл Е.Еріо та Ж.Доріо (в минулому комуніст, а у 30-і роки - фашист).

Крім мало поширених вступних статей на українські теми, у західній

пресі переважали невеликі форми. Це пояснюється використанням повідомлень пресагентств, у тому числі й українських (Укрбюро - у Великобританії, «Офінор» - у Франції, Італії, Швейцарії, Бельгії). Час від часу з'являлися коментарі, кореспонденції власних і спеціальних кореспондентів, звіти про політичні та громадські акції, наприклад, із засідань Ліги Націй, Союзу Народів тощо, де на порядку денному теж не раз стояв розгляд українських питань.

Отже, виходячи зі сказаного, ми вважаємо, що публіцистична спадщина західноукраїнської преси 30-х років (і «Діла» - як найвпливовішого її представника), настільки глибока і невідома, що потребує нових і детальніших досліджень - як з точки зору історії української та зарубіжної преси, так і методології розробки конкретних публікацій, тем, концепцій якісного типу видання загалом.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Американська преса про страхіття голоду на Україні // Діло. -1934. - 20 лип. - С.1.

2. Американці відвідали голодуючий Київ (За повідомленнями московського кореспондента нью-йоркського щоденника «Herald Tribune» Ральфа Барнса) // Діло. - 1932. - 26 верес.

3. Амменде Евальд. Голод на Україні // Reich Post: Віденський щоденник. - 1933. - Лип.;

4. Амменде Евальд. Голод на Україні: Спеціально для «Діла» // Діло. - 1933. - 28 лип. - С.1-2.

5. Англійська петиція в українській справі // Діло. - 1933. - 16 лют. - С.2.

6. Англійська преса про голод на Україні // Діло. - 1933. - 17 верес. - С.3.

7. Англійська преса про голод на Україні. «Жахливе становище України» // Діло. - 1934. - 15 серп. - С.1.

8. Англійський уряд обстоює право автономії для Східної Галичини. Заява міністра Саймона // Діло. - 1933. - 4 трав. - С.1.

9. Англія і події на Дністрі // Діло. - 1932. - 27 квіт. - С.1.

10. Андрієвич. Европа й українці [Лист зі Швайцарії] // Діло. -1933. - 1 жовт. - С.1.

11. Безпосередні вісти з Радянської України // Діло. - 1933. - 4 лют.

12. Бельгійська преса про Україну // Діло. - 1934. - 25 черв. -С.3.

13. Біль душі людської [Добірка листів] // Сільські вісті. -1989. - 16 черв.

14. Більшовицька «еволюція» в українській справі. Московські комуністи вводять у своїй пресі термін «Малопольща» // Діло. -1933. - 23 лист. - С.1.

15. Бове Е. У польській Україні // Національні Меншини: Бюлетень Міжнародного союзу товариств Ліги Націй. - 1931. - Ч. 3-4.

16. Болюча Україна // Господарський розгляд: Празький тижневик. -1935. - Лист.

17. Большевицький терор на Україні в освітленні англійської преси // Діло. - 1935. - 10 січ. - С.1.

18. Бочковський О.І. «Всесвітня революція» Т.Г.Масарика й українська справа // Діло. - 1930. - 14 січ. - С.11-13.

19. Бочковський О.І. Вступ до націології. - Мюнхен: Український Технічно-Господарський Інститут, 1991-1992. - 340 с.

20. Бочковський О.І. Европа та українське питання. З нагоди 10-х роковин Центральної Ради // Тризуб. - 1927. - Ч.26-27. - С.2-10.

21. Бочковський О., Сірополко С. Українська журналістика на тлі доби. - Мюнхен, 1993.

22. Брик Іван. «Діло» і сенсаційна преса // Діло. - 1930. - 14 січ. - С.18.

23. Британські посли в Польщі - всч. Джеймс Барр пояснює ціль своєї місії // Morning Post. - 1931. - 12 серп.

24. Британські посли-лейборити в Галичині: жалі польської преси / / The Times. - 1931. - 10 серп.

25. Британські посли лейборити в Галичині. Пояснення п.Барра // The Times. - 1931. - 11 серп.

26. Британські посли лейборити в Польщі. Протест одного часопису // Manchester Guardian. - 1931. - 10 серп.

27. В.М. Трагедія українства в УСРР. // Діло. - 1933. - 12 лип. -С.1.

28. В.М. Українське питання в освітленні москвофіла у віденському щоденнику. Стаття у щоденнику «Дер Вінер Таг» проти українського національного конгресу // Діло. - 1935. - 30 січ. - С.2.

29. Вартанов Г.І. Короткий довідник газетного працівника. - К.: Політвидав України, 1989. - 173 с.

30. Василевський Пантелеймон. Алгебра геноциду: Правда про голод на Україні 1933 // Дзвін. - 1990. - N 5. - С.77-80.

31. Велика Радянська Енциклопедія. 3-є вид. - М., 1972.

32. Виголоджування України - політична акція Сталіна. Враження американця з подорожі по Радянщині // Діло. - 1934. - 26 січ. -С.1.

33. Відгомін у сербській пресі // Діло. - 1930. - 28 лют.

34. Відгуки голоду на Радянській Україні в европейській пресі // Діло. - 1933. - 30 верес. - С.1.

35. Відгуки голоду на Радянській Україні в німецькій та бельгійській пресі // Діло. - 1933. - 25 верес. - С.2.

36. Відгуки харківського процесу: за океаном // Діло. - 1930. -13 черв. - С.4-5.

37. Вільна Фландрія. - 1933. - 29 серп.

38. Вітович О. Війна як спосіб буття // Націоналіст. - 1994. - N 1. - С.46-47.

39. Враження американця з подорожі по Радянщині // Діло. - 1934. - 26 січ. - С.1.

40. Выжутович В. Обстоятельства времени // Известия. - 1989. - 11 ноября.

41. Голова Ради Ліги Націй у справі голоду на Радянській Україні. Інтерв'ю кореспондента «Матен» з норвеським міністром закордонних справ // Діло. - 1933. - 10 жовт. - С.1.

42. Голод // Діло. - 1932. - 7 лип.

43. Голод на Україні // La Gazette: Брюссельський щоденник. -1932. - 1 серп.

44. Голод на Україні // Діло. - 1932. - 15 верес.

45. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упорядників Р.Я.Пиріг. - К.: Політвидав України, 1990. - 605 с.

46. Голос «Катовіцер Цайтунг» - про українські справи // Діло. -1931. - 25 серп. - С.1-2.

47. Горбач Назар. Українізація: злет і трагедія. З досвіду ідейно-теоретичної боротьби на Радянській Україні у 20-х роках // Жовтень: Щомісячний літературно-мистецький та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України. -Львів. - 1989. - N 2. - С.78-85.

48. Гунчак Тарас. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. - К.: Либідь, 1993. - 288 с.

49. Гуцало Є. Створимо книгу народної пам'яті // Літературна Україна. - 1988. - N 45.

50. Гітлєр, жиди й українці. Претенсії «Хвілі» до української преси // Діло. - 1933. - 20 квіт. - С.1.

51. Гітлєр хоче України, що на це скажуть українці // Cork Examiner: Ірландський часопис. - 1938. - 7 трав.

52. Данько М. Більшовицька весна // Діло. - 1932. - 17 черв.

53. Данько М. Большевизація Европи і завдання українців // Діло. - 1932. - 20 лип. - С.1.

54. Данько М. Гітлєризм і большевизм // Діло. - 1933. - 17 берез. - С.1.

55. Данько М. Диктатура голоду // Діло. - 1933. - 29 черв. - С.1.

56. Данько М. Европейська акція проти голоду на Україні // Діло. - 1933. - 3 верес. - С.1.

57. Данько М. Московська політика українським коштом // Діло. - 1930. - 19 серп. - С.1-2.

58. Данько М. Наступ на Україну // Діло. - 1933. - 5 берез. -С.1.

59. Данько М. Світова кріза й українська справа // Діло. - 1931. - 18 серп. - С.1.

60. Данько М. Совіти в Женеві й українська справа // Діло. -1934. - 27 верес. - С.1-2.

61. Данько М. Сучасний стан українсько-московської боротьби // Діло. - 1933. - 24 лют. - С.3.

62. Данько М. Трагедія над Дністром // Діло. - 1932. - 7 квіт. -С.3.

63. Данько М. Україна на порозі нового року // Діло. - 1936. - 14 січ. - С.1-2.

64. Данько М. Українська пропаганда в Европі // Діло. - 1933. - 8 верес. - С.1-2.

65. Данько М. Українська самостійність і московський імперіалізм // Діло. - 1932. - 27 серп. - С.1.

66. Данько М. Українська справа і московська еміграція // Діло. -1933. - 4 трав. - С.1.

67. Данько М. Франко-московський союз і українська справа // Діло. - 1935. - 13 трав. - С.2.

68. Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року // Україна. Наука і культура. - Вип. 24. - 1990. - С.5-8.

69. Делювріє Жорж. Українське питання // Der Wiener Tag. - 1935. - 24 січ.

70. Демидчук Семен. Британський урядовий реферат у справі Польщі й Галичини // Діло. - 1932. - 1 груд. - С.1.

71. Демидчук Семен. Літвінов у Рузвельта і демонстрації українців // Діло. - 1933. - 9 груд. - С.1-2.

72. Демидчук Семен. Справа автономії Підкарпаття (Кореспонденція з Америки) // Діло. - 1932. - 5 лист. - С.1.

73. Денисенко С. На бугри... (За спогадами моїх рідних) // Українське слово: Міжнародний двотижневик. - Київ- Львів - Париж. - 1992. - N 4-15. - С.6.

74. Денисенко С. Тридцять третій (За спогадами моїх рідних) // Українське слово. - 1992. - N 18-23.

75. День української незалежності // Ангріф: Націонал-соціялістичний щоденник. - 1937. - 23 січ.

76. Деревлянка М. Міста в Азії з українською людністю // Діло. -1932. - 31 трав. - С.1.

77. Діло. - 1932. - 3 лип.

78. Діло. - 1932. - 9 серп.

79. Діло. - 1933. - 2 квіт. - С.3.

80. Діло. - 1933. - 25 верес.

81. Діло. - 1935. - 29 трав. - С.3.
82. Діло. - 1937. - 11 лют. - С.2.
83. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація // Вітчизна. - 1990. - N 5-8.
84. дк. Доля чеської меншини в УССР і цікаві висновки чеського журналіста // Діло. - 1937. - 24 лист. - С.2.
85. До чого прямують словацькі шовіністи. Наступ на українське населення у Східній Словаччині // Діло. - 1936. - 6 лист. - С.2.
86. Доля України // Neue Freie Presse: Віденський німецькомовний щоденник. - 1938. - 2 лип.
87. Дяченко С. Жахливий місяць пухкутень // Сільські вісті. -1989.
88. Дяченко С. Голод-33 [Фрагменти літературного сценарію] // Сільські вісті. - 1989.
89. Енциклопедія Українознавства / Головний редактор проф. д-р Володимир Кубійович: Перевидання в Україні. - Львів: НТШ, 1993-1995.
90. Епштайн Бен. Україна // Le nouveau Monde. - 1930. - С.1480.
91. Еріо Е. Російські студії [Цикл статей] // Information: Паризький щоденник. - 1933. - Лист.
92. Етіопія та Україна. Філядельфійська «Америка» про зв'язок італьо-абісинської війни з українською проблемою // Діло. - 1935. - 29 жовт. - С.3.
93. Жахливе становище на Україні // Діло. - 1934. - 6 серп.
94. Жахливе становище України // Daily Express. - 1934. - 6, 7, 8 серп.
95. Животко Аркадій. Історія української преси. - Мюнхен: Український Технічно-Господарський Інститут, 1989-90. - 334 с.
96. З більшовицького пекла // Діло. - 1932. - 11 серп.
97. З днів лихоліття однієї меншості // Munchener Neues Nachrichten. - 1930. - 25 жовт.
98. Зазамський М. Дві знамениті статті про Україну в італійській пресі // Діло. - 1937. - 11 лют. - С.2.
99. Зазамський М. Італійська преса про Україну. Відгук напруження між Італією та СССР наслідком війни в Африці // Діло. - 1935. - 9 лист. - С.2.
100. Заклик до культурного світа // Berliner Bersen Zeitung. -1936. - 5 верес.
101. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» // Голос України. - 1992. - 8 груд.
102. Закон України «Про інформацію» // Голос України. - 1992. -13 лист.
103. Закон України «Про авторське право та суміжні права» // Голос України. - 1994. - 28 січ.
104. Закордонна дискусія та українська заява // Діло. - 1935. - 3 лют. - С.3.
105. Запаско Марія. Діти 1933-го року // Дзвін. - 1990. - N 12. -С.71-73.
106. Известия. - 1930. - 26 квіт.
107. Известия. - 1932. - 7 трав.
108. Известия. - 1933. - 22 черв.
109. і.к. За самостійний український підхід до інших народів // Діло. - 1938. - 14 серп. - С.1-2.
110. І.М. Англійці про «українську» політику в Польщі // Діло. -1932. - 3 берез. - С.1-2.

111. ІК. За що маємо жаль до німців? // Діло. - 1939. - 26 берез. - С.2.
112. Ількович О. Румунський фашизм та українці // Діло. - 1935. -6 верес. - С.2-3.
113. Інтерв'ю голови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад. України Г.І.Петровського кореспондентові РАТАУ // Діло. - 1932. - 4 серп.
114. Інтерв'ю представника «Діла» з англійськими парляментаристами // Діло. - 1933. - 10 квіт. - С.1.
115. К.О. Національна політика більшовиків в освітленні чеського політика. 1. Посол Нечас про національне питання в Радянському Союзі і про Україну // Діло. - 1932. - 4 берез. - С.1-2.
116. К.О. 1. Замітки до думок посла Нечаса про національну політику комуністів на Україні // Діло. - 1932. - 5 берез. -С.2-3.
117. К.Р. «Гноблені українці» // Діло. - 1934. - 15 квіт. - С.2.
118. Карлато-Українська Держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. - Торонто: НТШ, 1965. -288 с.
119. Карлейль Т. Теперь и прежде. - М.: Республика, 1994. - 415 с.
120. Кедрин І. Демократія, комунізм, націоналізм та українська національна рація // Діло. - 1937. - 4, 6, 7, 9 лип.
121. Кедрин Іван. Міжнародні повоєнні течії та українська проблєма // Діло. - 1938. - 6 січ. - С.5-6.
122. Кедрин Іван. У межах зацікавлення // Бібліотека Українознавства. - Т.53. - Ню-Йорк - Париж - Сидней - Торонто, 1986. - 528 с.
123. Кисілевський В.Ю. Українська пропаганда в Англії // Діло. - 1934. - 15 груд. - С.4.
124. Кисілевський В.Ю. Українська справа в Англії // Діло. -1935. - 24 січ. - С.2-3.
125. Ковалевський Олександер. Contra spem spero // Діло. - 1930. - 14 січ. - С.17-18.
126. Колективізація і голод на Україні, 1929-1933 / АН України. Інститут історії України та ін.: Упорядн.: Г.М.Михайличенко, Є.П.Шаталіна; Відп. ред. С.В.Кульчицький. - К.: Наук. думка, 1992. - 736 с. - Додатки: 643-733 с.
127. Комітет Допомоги Голодуючим Вел. України й Кубані у Бельгії // Діло. - 1933. - 27 серп. - С.3.
128. Комуніст: Орган Центрального комітету комуністичної партії більшовиків України. - Харків. - 1933. - 2 лип.
129. Конгрес Товариств Приятелів Ліги Націй проти політичних переслідувань на Рад. Україні // Діло. - 1930. - 18 черв. - С.4.
130. Кононенко Олександр. Як страшний сон: Правда про голод на Україні 1933 // Дзвін. - 1990. - N 2. - С.93-96.
131. Конституція України // За вільну Україну. - 1996. - 16 лип.
132. Кореспонденція на українські теми в англійській пресі // Діло. - 1934. - 14 лист. - С.4.
133. Косик Володимир. Україна і Німеччина у другій світовій війні. - Париж - Нью-Йорк - Львів, 1993. - 660 с.
134. Костомаров Н. Две русские народности // Основа: Южно-русский литературно-учебный вестник. - Петербург, 1861. - Январь.
135. Краткий словарь политологических терминов // Вопросы политического лидерства: Информационно-методический сборник. -К., 1992. - С.105-157.

136. Крип'якевич І.П. Історія України. - Львів: Світ, 1992. - 560 с.
137. Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України. (Друга половина XIX - перша чверть XX ст.). - Львів: Світ, 1995. - 184 с.
138. (КТВ) «Хай електрику заберуть до Москви, а хліб залишать на Україні!» (Ред. Отмар-Берсон про українську проблєму в С.С.С.Р.) // Діло. - 1937. - 22 трав. - С.2-3.
139. Кульчицький С. 33-й: голод // Сільські вісті. - 1989.
140. Кульчицький Станіслав. Відлуння голоду 1933-го року у переписі населення 1959-го // Наука і суспільство. - 1990. - N 7. - С.38-41.
141. Л.Д. З української пропаганди на чужині (Лист із Парижа) // Діло. - 1932. - 24, 25 берез. - С.2-3.
142. Л.І. Французькі журнали про українську справу // Діло. -1930. - 30 жовт. - С.1-2.
143. Лавтон Ланселот. Україна: найбільша проблема Европи // Українські вісті: Передрук / Перекл. П.Балея. - Детройт. - 1992. - N 14-18.
144. Левицький Д. Національна преса - керманич і виховник народу // Діло. - 1930. - 14 січ. - С.2.
145. Лепкий Б. «Діло» і - я // Діло. - 1930. - 14 січ. - С.2.
146. Ленін В.І. Що робити? // Повн. зібр. творів: У 55 т. - Т.6. - К.: Вид-во політлітератури України, 1969. - С.155.
147. Липа Юрій. Призначення України. - Львів: Просвіта, 1992. -270 с.
148. Лист з Великої України // Діло. - 1933. - 27 лют.
149. Лось Й.Д. Сенс історії - моральний прогрес // Свобода Народів. - 1996. - N5. - С.12-22.
150. Лось Й.Д. Орієнтир: етичний інтелектуалізм // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України: Тези доповідей. -Львів, 1996.
151. Лось Й.Д. Свідомість своєї місії. Думки щодо деяких тенденцій розвитку преси у світі та в Україні: Текст лекції. -Львів: Ред.-вид.відділ Львів. ун-ту, 1993. - 34 с.
152. Лось Й., Прокопець М., Лапичак Д. Саліна: Документалістика і публіцистика. - Львів, 1995. - 244 с.
153. Лукасевич Л. Нарис історії української преси 1816- 1930. - Варшава, 1938.
154. Лук'яненко Володимир. Біла книга // Дзвін. - 1990. - N 12. -С.73.
155. Луцький Остан. Листи з Женеви до головного редактора «Діла» В.Мудрого // Діло. - 1932. - 12 жовт. - С.1.
156. Лянно. Гноблені українці // Fortnightly Review: Англійський журнал. - 1934. - Квітень.
157. Льотон. Українська нація // Contemporare Review. - 1935. - Жовтень.
158. Льотон Лянсельот (Лавтон Ланселот) // Українська мала енциклопедія / За ред. проф. Євгена Онацького. - Буенос-Айрес, 1959. - Т.7. - С.876-877.
159. М.З. Доки Москва гнобитиме Україну? // Діло. - 1936. - 4 квіт. - С.3.
160. Маггерідж Малкольм. «Найжахливіший злочин в історії» // Вісті з України. - 1993. - Ч.36. - С.8.
161. Майнард Лявр. Антиєвропейська Москва // Conquista: Римський молодіжний двотижневик. - 1935. - 25 жовт.
162. Маняк В. Народові повертається історія, а історії - правда // Літературна Україна. - 1989. - 27 лип. - С.6.
163. Маняк В. Голод: чому і як [Роздуми над рукописом книги-меморіалу «33-й: Голод»] // Сільські вісті. - 1989. - 11 лип.
164. Маняк В., Коваленко Л. Пам'ять не прощає // Літературна Україна. - 1990. - 2 серп. - С.2.
165. Маняк В. Як не ми, то хто? // Літературна Україна. - 1990. -17 трав. - С.2,4.
166. Марево нового голоду в СРСР // Діло. - 1932. - 11 серп.
167. Маринович Мирослав. Спокутування комунізму // Сучасність. -1993. - N 5. - С.52-78.
168. Мартен В. Польща перед Радою // Journal des Geneva. - 1931. - 22 трав.
169. Масарик Т.Г. Всесвітня революція (Спогади й уваги 1914-1918) - Львів: Кооперативне видавництво «Червона Калина», 1930.
170. «Матен» про голод у С.Р.С.Р. // Діло. - 1933. - 2 жовт. -С.1-2.
171. Матійко О. Твориться книга-меморіал «33-й: Голод» // Сільські вісті. - 1989. - 3 січ., 18 лют.
172. Мацієвич К. Голод і руїна в УСРР // Діло. - 1932. - 13, 14, 15, 16 верес.
173. Меленевський Іван. Українсько-польська справа в Лондоні // Діло. - 1931. - 28 квіт. - С.1-2.
174. Миро Продум. Нація золотих комірців: Психоінформаційна концепція України. - Тернопіль: СМП «Мандрівець», 1994. - 168 с.
175. Міщенко О. Безкровна війна // Літературна Україна. - 1989. -14 груд. - С.6.
176. Міщенко О. Голодомор у Бреусівці // Сільські вісті. - 1989. - 28 серп.
177. М-н. «Коли світ переконається, що ми - є». Замітний чехословацький голос про українську справу // Діло. - 1935. - 29 лист. - С.2.
178. М-ра О. Голод на Рад. Україні і його головна причина // Діло. - 1932. - 28 черв.
179. Монтре і права України // Діло. - 1936. - 25 лип. - С.3.
180. Монтре, нації та меншини // Journal des Geneva. - 1936. -Ч.196.
181. Москва і Україна (Стаття великої цюріхської газети про московську політику на Україні) // Діло. - 1933. - 28 лип. - С.3.
182. Мукомела О.Г. Розстріляне відродження і українська журналістика // Засоби масової інформації й утвердження державного суверенітету України: Матеріали науково-практичної конференції. - Львів: Світ, 1993. - С.49-56.
183. Мукомела О.Г. Гірка правда історії // Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра. - К., 1996. - С.5-47.
184. Мукомела О.Г., Романюк М.М. Розстріляне слово: Матеріали до словника «Українська журналістика в іменах». - Львів, 1995.
185. На маргінесі процесу СВУ // Діло. - 1930. - 22 берез.
186. На маргінесі харківського процесу // Діло. - 1930. - 16, 18 берез.
187. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. - К.: Укр. письменник, 1993. - 413 с.
188. Нарис історії Німеччини до 1945 р. // Факти про Німеччину. - Франкфурт-на-Майні: Вид-во Societats-Verlag, 1993. - С.78-97 (492 с.).
189. Насильство в Галичині // P.J.Reuter. - 1931. - Серп.
190. Науменко І. Як готувався голод // Сільські вісті. - 1989.

191. «Нація, про яку ніхто не знає» // Діло. - 1933. - 9 жовт. -С.3.

192. Невідома сила у сучасній Європі. Англійська книжка про українське селянство // Діло. - 1934. - 11 трав. - С.2-3.

193. Невідомий українцям їх приятель. Книжка канадійця Вілліяма Луїса Скатта про українців та про українську справу // Діло. -1932. - 17 лют. - С.3.

194. Недержавні народи і процедура Ліги Націй: Промова посолки Мілени Рудницької на УШ. Конгресі Національностей у Відні // Діло. - 1932. - 10 лип. - С.2.

195. Нейпіл Валтер. Українці в Польщі // International Affairs: Англійський двомісячник. - 1932. - Т.10. - Ч.3. - С.391-422.

196. Нечас. Національне питання в Союзі Радянських соціалістичних республик // Наша доба: Чехословацький місячник. - 1932. -Січень.

197. Нечиталюк М.Ф. «Білі» плями у вивченні історії української дожовтневої журналістики: деякі питання методології і критики наукових джерел // Зб. наук. праць. - К., 1992.

198. Нищення «куркулів» // Діло. - 1930. - 7 лют.

199. Ніколау Ст. У нетрях біди // Narodni Politika. - 1937. -Лист.

200. Німеччина вигадала голод на Україні // Діло. - 1933. - 21 лист. - С.2.

201. Німеччина про себе / Вид. на замовл. Установи з питань преси та інформації федерального уряду Німеччини. - 130 с.

202. Німці й українська проблєма // Діло. - 1930. - 23 верес. -С.1.

203. Огляд української преси. Відгуки українських справ та натяки на них // Діло. - 1930. - 11 трав. - С.2-3.

204. (О-ко) Зміна конституції в Румунії й українці // Діло. -1935. - 29 серп. - С.2.

205. Олесик Микола. Антиукраїнська брехня «Коммуниста Крыма» // Час-Time: Суспільно-політичний тижневик НРУ. - К., 1996. - 8 трав.

206. Онацький Евг. Українська мова у Ватикані. Подробиці про побут українського паломництва у Римі // Діло. - 1931. - 26 трав. - С.2.

207. Онацький Євген. Українська Мала Енциклопедія: У 16 кн. - Буенос-Айрес, 1957-1967.

208. Островський В. «Діло» і ми // Діло. - 1930. - 14 січ. - С.9.

209. О-ч. Українці в Румунії і націоналістичний рух в Європі // Діло. - 1936. - 11 січ. - С.1-2.

210. П.Ріс Дейвіс відвідає Україну // Manchester Guardian. -1931. - 1 серп.

211. Панейко Василь. Писане червоною кровю // Діло. - 1930. - 16 січ. - С.4.

212. Партійна чистка в УСРР. та її наслідки. Постишев проводить чистку на всіх фронтах українського життя // Діло. - 1933. - 7 лип. - С.2.

213. Пахаренко Василь. Геноцид: Правда про голод на Україні 1933 // Жовтень. - 1989. - N 2. - С.86-90.

214. Перед розправою «Союзу визволення України» // Діло. - 1930. - 11 берез.

215. Повна безнадійність будучого. Швайцарський часопис про положення на Україні // Діло. - 1934. - 22 берез. - С.2-3.

216. Політика безприкладного хижацтва (За передовицею швайцарського денника «Neue Zuricher Zeitung» дня 1. вересня «Трагедія України») // Діло. - 1933. - 10 верес. - С.1-2.

217. «Політичний устрій Української держави - річ другорядна...»: Промова Голови закордонного Центру УНР п.Андрія Лівицького // Діло. - 1936. - 26 груд. - С.3-4.

218. Польсько-румунський союз та українці // Діло. - 1937. - 19 берез. - С.1-2.

219. Поморя і Україна // Діло. - 1930. - 28 груд. - С.1-2.

220. Порунка Времі: Орган «Залізної гвардії». - Бухарест, 1935. -28 серп.

221. Посол англійського парляменту про українську справу // Діло. - 1931. - 9 трав. - С.2-3.

222. Посли лейборити в Польщі. Розслідження меншостевого питання // Manchester Guardian. - 1931. - 12 серп.

223. Постишев про українсько-московські відносини // Діло. -1933. - С.2.

224. Потятиник Б.В., Лозинський М.В. Патогенний текст. - Львів: Місіонер, 1996. - 296 с. 1997.

225. Про голод на Україні. Що каже про це американський журналіст // Діло. - 1934. - 18 черв. - С.4.

226. Пробуджена Україна // Reweitsche Zeitung. - 1930. - 24 жовт.

227. Промова Гітлєра та Закарпаття // Діло. - 1938. - 29 верес. -С.1-2.

228. Протибільшовицький вал // Deutsche Tageszeitung. - 1930. -25 жовт.

229. Протерс Г.В. Польща, загальний історичний огляд. - Лондон: Бюро матеріалів Його королівської милости, 1920. - Т.VШ.

230. Протест Громади «Єдність» на Словаччині // Діло. - 1930. -27 берез.

231. Протест духовенства трьох деканатів // Діло. - 1930. - 28 лют.

232. Протест клюбу «Україна» в Гамбургу // Діло. - 1930. - 22 берез.

233. Протест села Церківної // Діло. - 1930. - 18 лют.

234. Протест «Союзу Українок» // Діло. - 1930. - 1 берез.

235. Протест студентства Бережанщини // Діло. - 1930. - 25 січ.

236. Протест студентства Тернопільщини // Діло. - 1930. - 17 січ.

237. Протест студентства Української Господарської Академії в Подєбрадах // Діло. - 1930. - 17 січ.

238. Протест Т-ва «Єдність» у Зборові // Діло. - 1930. - 25 січ.

239. Протест Т-ва Українських Письменників і Журналістів у Празі // Діло. - 1930. - 7 берез.

240. Протест українських еміґрантів у Дорні Ватрі // Діло. -1930. - 22 січ.

241. Протест українських студентів у Ґрацу // Діло. - 1930. - 19 січ.

242. Протест українського громадянства Равщини // Діло. - 1930. -14 берез.

243. Протест Українського Обєднання в Ч.С.Р. // Діло. - 1930. -22 січ.

244. Протест Української Громади в Букарешті // Діло. - 1930. -19 січ.

245. Протест Української Секції Міжнародньої Жіночої Ліги Мира і Свободи // Діло. - 1930. - 27 берез.

246. Протест Української Спілки Воєнних Інвалідів // Діло. -1930. - 14 берез.

247. Протест українців, закінчивших високі школи в Ч.С.Р. // Діло. - 1930. - 19 січ.

248. Протести канадійських українців // Діло. - 1930. - 26 берез. - С.2.

249. Протести українського громадянства в краю й на еміграції // Діло. - 1930. - 1 лют.

250. Процес «Спілки Визволення України» // Діло. - 1930. - 21 берез.

251. Процес «Спілки Визволення України» у Харкові. Розправа дня 22. березня. - Зізнання проф. Дурдуківського. Розправа 23. берез. - Зізнання Гребенецького та ін. // Діло. - 1930. - 25, 26, 27, 29, 30 берез., 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 24, 25, 26 квітня.

252. Процес у Харкові. Зізнання акад. Єфремова // Діло. - 1930. -15 берез.

253. Процес у Харкові й українська соціял-демократія // Діло. -1930. - 25 берез.

254. 50 літ на службі народу // Свобода: Орган Українського Національно-Демократичного Об'єднання. - 1930. - 19 січ.

255. P.Ріс Дейвіс їде до Польщі // Manchester Evening Chronicle. - 1931. - 31 лип.

256. Ранок: Бельгійська газета. - 1933. - 23 серп.

257. Резолюції, приняті Загальними Зборами «Союзу Українок у Львові, дня 23. грудня 1929 р. // Діло. - 1930. - 25 січ.

258. Резолюція IY-го Зїзду Спілки Інженірів і Техніків Українців Емігрантів у Польщі // Діло. - 1930. - 18 лют. - С.3.

259. Ріс Й.Дейвіс. Посол англійського парляменту про українську справу // Діло. - 1931. - 9 трав. - С.2-3.

260. Робеспьер Максимилиан. О свободе печати // Журналист. -1989. - N 10.

261. Розвіяні омани (З приводу «українського» уступу промови канцлєра Гітлєра) // Діло. - 1939. - 4 трав. - С.2.

262. Роль прессы // США: экономика, политика, идеология. - 1993. - N1. - С.69-82.

263. Російська дійсність // Der Bund: Офіційний німецькомовний швейцарський орган. - 1934. - 11 берез.

264. Румунська чорна сотня. Черновецькі румунські студенти та знищення українців // Діло. - 1932. - 20 лют. - С.3.

265. (с.) Яким шляхом ішлаб Німеччина на Україну? // Діло. -1937. - 29 трав. - С.4.

266. Св.Степан, покровитель Галіції, посол Дейвіс валієць і Львів / / The Spectator. - 1931. - 15 серп.

267. Світ починає інтересуватись подіями над Дністром // Діло. -1932. - 6 квіт. - С.2.

268. Север В. Національний інтерес понад усе (Дещо про політику українців на Далекому Сході) / За публікацією «Держава манджурів» у газеті «Манджурський вісник» // Діло. - 1932. - 3 груд. -С.1-2.

269. Сизоненко Федір. Голод у Шевченковому краї // Дзвін. - 990. - N 9. - С.84-88.

270. Смаль-Стоцький Степан. Наш шлях // Діло. - 1930. - 14 січ. -С.5-6.

271. Совітська чистка на Україні // The Times. - 1934. - 27 груд.

272. Солдатенко В.Ф. До питання про кількісні характеристики і класифікацію більшовицької преси України періоду підготовки і здійснення соціалістичної революції // Український історичний журнал. - 1983. - N9. - С.149-156.

273. Солдатенко В.Ф. Становлення української державності // Український історичний журнал. - 1992. - N5. - С.48-56.

274. Соціялістичні посли в Польші - протест проти їх діяльности // Sunday Times. - 1931. - 9 серп.

275. Spkt. Фантастичні інформації чеського дипломата про Україну // Діло. - 1936. - 11 лист. - С.2.

276. Справа голодової катастрофи на Радянській Україні перед форум Союзу Народів // Діло. - 1933. - 2 жовт. - С.3.

277. Ст. Голод на Україні й опінія світа. З розмови з пос.З.Пеленським // Діло. - 1933. - 12 жовт. - С.1.

278. Сталін Йосип. Запаморочення від успіхів // Правда. - 1930. -2 берез.

279. Старосольський В. Гітлєр і Україна // Діло. - 1932. - 14 січ. - С.2.

280. Старосольський В. Теорія нації. - Відень, 1922.

281. Студинський Юрій. Французька гра в українській проблємі // Діло. - 1938. - 18 серп. - С.1-2.

282. Студинський Юрій. Французький відгук українських позицій // Діло. - 1938. - 21 жовт. - С.2.

283. Суд над репрезентантами ідеї національного визволення // Діло. - 1930. - 15 берез. - С.1.

284. Таддей Франческа. Над Чорним морем хмариться // Conquista: Римський молодіжний двотижневик. - 1935. - 25 жовт.

285. Тейлор Саллі. Людина з «Нью-Йорк Таймс» у Москві (Уривки з книги «Сталінський апологет») // Вісті з України. - 1993. - Ч.36. - С.9.

286. Тернопільський Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття. - Джерзі-Сіті, 1974.

287. Тиль Альке. Трагедія України // Воля й Могутність: Двотижневик національ-соціялістичної молоді Німеччини. - 1937. -15 лют.

288. Травнева сесія Ліги Націй і українські петиції. Спостереження і враження очевидця посла д-ра Ярослава Олесницького // Діло. - 1931. - 28 трав. - С.1.

289. Трагедія України // Neue Zuricher Zeitung: Німецькомовний швейцарський щоденник. - 1933. - 1 верес.

290. Тревізонно Джечінто. За лаштунками російсько-німецького контрасту // Roma Fascista. - 1936. - 19 берез.

291. Тревізонно Джочінто. Годі з кримінальною політикою // Roma Fascista. - 1937. - Ч.11.

292. У 50-ліття «Діла» // Діло: Ювілейне число. - 1930. - 14 січ. - С.1.

293. У.Б. Англійська преса про відвідини Галичини англійськими парляментаристами // Діло. - 1931. - 5 верес. - С.2-3.

294. Україна: засоби масової інформації: Довідник. - К., 1993.

295. Україна - єдина ясно національно означена країна в Совітах // Діло. - 1935. - 19 лют. - С.3.

296. Україна - знехтований чинник міжнародньої політики // Діло. - 1938. - 7 лип. - С.1-2.

297. Україна й Европа. Українська проблєма важним політичним чинником у міжнародній політиці // Діло. - 1935. - 26 трав. -С.2-3.

298. Україна і конференція проливів у Монтре (Меморіял професора О.Шульгина) // Діло. - 1936. - 6 серп. - С.2-3.

299. «Україна мусить бути вільна» (Прегарна стаття у двох передових берлінських щоденниках) // Діло. - 1937. - 27 січ. -С.2-3.

300. Україна невральгічний пункт [Передовиця] // Journal des Ge-

neva. - 1933. - 26 серп.

301. Україна повстає // National: Лондонський консервативний місячник. - 1936. - Жовт.

302. «Україна у міжнародній політиці» // Діло. - 1935. - 3 берез. - С.3-4.

303. Українка в англійській пресі // Діло. - 1937. - 19 січ. -С.4.

304. Українська визвольна боротьба // Allen Steiner Zeitung. -1930. - 30 жовт.

305. Українська Радянська Енциклопедія. - Т.3. - К., 1979. -С.385.

306. «Українська справа - це одна з найбільших проблєм Європи» // Діло. - 1935. - 29 трав. - С.3.

307. Українські справи в англійській пресі // Діло. - 1936. - 16 квіт. - С.2.

308. Українські справи перед англійським парляментом // Діло. - 1934. - 22 лист. - С.2-3.

309. Українці в Польщі // Діло. - 1932. - 16 черв. - С.2.

310. Українці в Румунії. Англійська петиція до Ліги Націй // Діло. - 1937. - 24 лют. - С.1.

311. W.Y. Москва і Україна // Neue Zuricher Zeitung: Швейцарський щоденник. - 1933. - 21 лип.

312. Федик І.І. Наш край в роки польської окупації (1919-1939 рр.) / / Історико-природничі нариси з краєзнавства: Львівська область. - Львів, 1994. - С.193-200.

313. Федик О.С. Слово і політика // Українське слово. - 1992. - 9 груд.

314. Федик О.С. Українська журналістика: «алгоритм» становлення // Українське слово. - 1992. - 25 лист.

315. Франко І. Поза межами можливого // Зібр. творів: У 50 т. -К., 1986. - Т.45. - С.279-291.

316. Француз про українську справу // Новий час. - 1930. - 31 жовт.

317. Французький дипльомат про вагу незалежної України // Діло - 1936. - 18 лют. - С.3.

318. Хандрос Борис. Сосонські смертні листи // Журналіст України. - 1995. - N 3-4. - С.9, 21-22.

319. Харківський процес // Діло. - 1930. - 19, 20 берез.

320. Харківський процес. Більшовицький акт обвинувачення // Діло. - 1930. - 16, 18 берез.

321. Харківський процес у радіо // Діло. - 21, 22, 23 берез.

322. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Вітчизна. - 1990. - N 1-2.

323. Хорошун Борис. Правда про голод 1932-1933 років // Наука і суспільство. - 1991. - N 6. - С.8-9.

324. Час: Львівський часопис. - 1932. - 12 січ.

325. Часопис приятелів людства: Японський десятиденник. - 1934. - 23 квіт.

326. Чеська преса й українська справа // Діло. - 1935. - 20 лист. - С.8.

327. Чех Мирослав. Чому про націоналізм? // Зустрічі. - 1991. -N2. - С.50-59.

328. Чілкот Волдон. Українська справа - це одна з найбільших проблєм Европи // National. - 1935. - Травень.

329. Чорноморські проливи й Україна швайцарськими очима // Діло. - 1936. - 26 лип. - С.4.

330. Чужинець про становище на Україні // Діло. - 1933. - 3 верес. - С.2.

331. Шаповал Ю.Г. Часопис «Діло» (1880-1939 рр.): історія, проблеми, люди // Збірник праць Наук.-дос. центру періодики. -Львів, 1995. - Вип.2. - С.5-45.

332. Швагуляк Михайло. «Українська карта». Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни // Дзвін. - 1990. - N 7. - С.83-95.

333. Швайцарський професор про події в Галичині // Діло. - 1931. - 12 груд. - С.3.

334. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус / Перекл. О.Соловей. - США: Сучасність, 1987. - С.221.

335. Шелухин С. «Діло» і Велика Україна // Діло. - 1930. - 21 січ. - С.3.

336. Шелухин Сергій. Україна - назва нашої землі з найдавніших часів. - Дрогобич: Бескид, 1992. - 248 с.

337. Шерех Юрій. Над озером. Баварія. Триптих про Добу, про мистецтво, про провінційність, про призначення України, про голуби та інші речі // Україна. Наука і культура. - Вип. 26-27. -1993. - С.7-43.

338. Шкляр В.І. Бар'єри слова. - К., 1995.

339. Шкляр В.І., Мелещенко О.К., Мукомела О.Г., Паримський І.С. Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра: Історико-теоретичний нарис. - К., 1996. - 168 с.

340. Штепа Павло. Московство, його походження, зміст, форми й історична тяглість. - Львів: Вид-во «За вільну Україну», 1996. -338 с.

341. Шумливий Гр. Зацікавлення українськими справами в Канаді // Діло. - 1937. - 18 груд. - С.2-3.

342. Щоб довідатися правди // Daily Herald. - 1931. - 1 серп.

343. Як це було у Перуджі? Українська справа на Засіданні Меншостевої Комісії Т-ва Прихильників Ліги Націй // Діло. - 1931. - 22 жовт. - С.1-2.

344. Якимович Богдан. Драма Карпатської України. Події 1938-39 рр. на Закарпатті і спроба їх сучасної оцінки // Дзвін. - 1990. -N 11. - С.84-87.

345. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. -Мюнхен, 1993. - 217 с.

346. Японці про голод на Україні. Цікавий голос японського часопису про голод на Україні // Діло. - 1934. - 9 черв. - С.2.

* * *

347. Affaires Etrangeres. - 1932.

348. Allen Steiner Zeitung. - 1930.

349. America. - 1935.

350. Answeres. - 1933. - 1-7 Sept.

351. Arbeiter Zeitung. - 1930.

352. Berliner Bersen Zeitung. - 1936.

353. Berliner Tageblatt. - 1931.

354. Birmingham Post. - 1932. - 6.06.

355. Der Bund. - 1934.

356. Christian Herald. - 1933. - 7.09.

357. The Christian Science Monitor. - Boston, 1934. - April- May.

358. Conquista. - 1935.

359. Contemporare Review. - 1935. - October.

360. Cork Examiner. - 1931. - 15.08; 1938.

361. Le Correspondant. - 1930.

362. Daily Courier. - 1932. - 6.06.
363. Daily Express. - 1932. - 6.06; 1934. - August.
364. Daily Herald. - 1931, 1932.
365. Daily Mirror. - 1932.
366. The Daily Telegraph. - 1933. - 9.09; 1934. - 28.12.
367. Denniss E., Merrill J. Media debates. - New York -London, 1991. - 214 p.
368. Deutsche Tageszeitung. - 1930. - 25.10.
369. Deutschland. - 1930. - 16.12; 1932.
370. Le Droit du Peuple. - 1932.
371. Edinburgh Evening News. - 1936. - 12.12.
372. Echo de Paris. - 1935.
373. Evain E. Le probleme de l"Independance de l"Ukraine et la France. - 1931.
374. Evening Express. - 1936. - 5.12.
375. Evening Telegram. - 1937. - 19.11.
376. Le Figaro. - 1938.
377. Folk und Reich. - 1933.
378. Fortnightly Review. - 1934. - April.
379. Gazeta del Popolo. - 1937.
380. Gazeta Polska. - 1933. - 16 listop.; 1939. - 26 Kwiec.
381. Gazeta Warszawska. - 1930.
382. La Gazette. - 1932.
383. Gazette des Lausanne. - 1932. - 30.03.
384. Hamburger Nachrichten. - 1930.
385. Havas. - 1938.
386. Heinz Purer. Praktischer Journalismus in Zeitung, Radio und Fernsehen. - Salzburg: Kuratoriun fur Journalistenausbildung, 1990.
387. Herald Tribune. - 1935.
388. Hitler A. Mein Kampf. - Muenchen, 1932.
389. Hrysho W. Ukrainian Holokost of 1933. - Toronto, 1983.
390. Ilustrowany Kurier Codzienny. - Krakow. - 1931. - 10.09; 1932- 1939.
391. Information. - 1933.
392. L'Information. - 1932.
393. International Affairs. - 1932. - T.10. - N 3.
394. The Investigator. - 1932.
395. Le Jour. - 1936.
396. La Journal. - 1932.
397. La Journal des Brugge. - 1934. - 21.05.
398. Journal des Geneva. - 1931-1935; 1936. - 19.07.
399. Je suis partout. - 1936.
400. Kornhauser W. The politics of Mass Society. - N.Y., 1959. -P.21-38, 74-101, 194-211.
401. Kurjer Poranny. - Warszawa. - 1933. - 5 maj.
402. Liberation. - 1938. - 15.10.
403. Lidov Novin. - 1935. - 13.11.
404. L'oeuvre. - 1938.
405. L'ordre. - 1933. - 10, 13.09.
406. Manchester Evening Chronicle. - 1931.
407. Manchester Guardian. - 1930. - 28 April; 1931. - 1, 12 August; 1934. - 22 October.

408. Manchester Guardian Weekly. - 1931.
409. Martel Rene. La France et la Pologne-Realite de l"Est Europeen. - Marcel - Riviere - Paris, 1930. - 727 p.
410. Le Matin. - 1933. - 27.09, 1.10.
411. Mercire de France. - 1932, 1937.
412. Merrill John. The World"s Great Dailies. - New York: Hasting House, 1980. - 399 p.
413. Montini G.b. The Difficulties of L"Osservatore Romano, centennial edition. - 1961. - July 1. - P.11.
414. Morning Post. - 1936. - 15 December.
415. Munchener Neues Nachrichten. - 1930.
416. Narodni Listy. - 1935. - 10.11.
417. Narodni Noviny. - 1935. - 9.11.
418. Narodni Politika. - 1935, 1937.
419. The Nation. - 1932.
420. National. - 1935, 1936.
421. National Zeitung. - 1939.
422. Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Fundations of Nationality. - Second ed. - Cambridge, London, 1966. - P.181-186.
Neue Freie Presse. - 1938.
423. Neue Freie Presse. - 1938.
424. Neue Zuricher Zeitung. - 1933.
425. New York Times. - 1933. - 19 November.
426. Nord Meil. - 1936. - 3 April.
427. Nottingham Evening News. - 1936. - 14 December.
428. Le nouveau Monde. - 1930.
429. L'Osservatore Romano: Vaticano. - 1931.
430. Ostland. - 1939.
431. Paris Midi. - 1938.
432. Paris-Soir. - 1939. - 24.04.
433. La Patrie. - 1932.
434. Pelenski Zenon Poray. Polityka UNDO w swietle autonomicznej deklaracji Centralnego Komitetu UNDO z dnia 7. maja 1938 r. -Lwow: Nasze Slowo, 1938.
435. Prager Presse. - 1935.
436. Pragski Listy. - 1933.
437. Preubische Zeitung. - 1935.
438. Pritomnost. - 1935. - 6.11.
439. La Provence. - 1934. - 22.05.
440. Reich Post. - 1933.
441. Renaissance. - 1932. - N 2580.
442. La Republique. - 1938.
443. P.J.Reuter. - 1931-1939.
444. Revue de Monde. - 1930.
445. Revue de Paris. - 1930.
446. Reweitsche Zeitung. - 1930. - 24.10.
447. Roma Fascista. - 1936, 1937.
448. Rosenberg A. Der Zukunfizweg einer deutschen aussenpolitic. - Muenchen, 1932.
449. Seba I. Mala Dogoda a Rusia v svetove politice. - Praga, 1936.
450. Siebert F., Peterson T., Schramm W. Four Theories of The Press. -

Chicago, 1973.
451. Scott William Louis. The Ukrainians, our Most Pressing Problem. - Toronto: Catholic Truth Society of Canada, 1931. - 64 p.
452. The Slavonic and East European Review: - London: School of Slavonic and East European Studies in the University, 1934-1935.
453. The Slavonic Review: A Survey of the Slavonic Peoples their History, Economics, Philology and Literature. - London, 1930-1933.
454. Sobota. - 1937. - N 42.
455. The Spectator. - 1931.
456. Stuttgarter Neues Tageblatt. - 1933.
457. Sunday Times. - 1931; 1932. - 5.06.
458. Le Temps. - 1934; 1938. - 15.10.
459. Tiltman Hessel. Peasant Europe. - London: Jarrolds Publishers, 1934. - 282 p.
460. The Times. - 1934. - 27.12.
461. Le Travail. - 1936.
462. Tribune des Geneva. - 1936.
463. Ukrainian Nationalism, 3 ed., Englewood, 1990.
464. Ukrainische Kulturberichte des Ukrainischen wissenschaftlichen Instituts in Berlin. - Berlin. - 1933-1939.
465. Der Volkischer Beobachter. - 1937. - 23.01.
466. Der Wiener Tag. - 1935.
467. Winnipeg Free Press. - 1937.
468. Yorkshire Observer. - 1933. - 14.09.
469. Zenon Poray Pelenski: Polityka UNDO w swietle autonomicznej deklaracji Centralnego Komitetu UNDO z dnia 7. maja 1938 r. Lwow, 1938. Nakladem spoldzielni wydawniczej "Nasze Slowo".
470. Zivena. - 1935. - N8. .

ЗМІСТ

Вступ 3-8
Давність української проблеми 9-10
Український «Таймс» 11-21
Боротьба словом за українську автономію Галичини й утвердження державницьких настроїв серед українців 22-27
Тема чехословацько-українських взаємин і тотальної румунізації українців 28-37
Усвідомлення необхідності незалежності України як предмет дискусій у британській пресі 38-48
Німецька преса і українська нація в контексті політичних трансформацій 49-56
«Українська проблема» очима зарубіжної публіцистики 57-87
Франція 57-63
Швейцарія 63-68
Бельгія, Австрія, Італія 69-73
Поза Європою: Японія, Канада, США 74-76
Специфіка відображення суті більшовизму та його наслідків львівським щоденником «Діло» 77-84
Колективізація як підготовка до голодомору 85-88
Антиукраїнська політика Москви у дзеркалі закордонної публіцистики 89-101
Висновки 102-106
Бібліографія 107-122

ЩИРА ПОДЯКА

Богданові Петровичу ВОВКОВІ,
редакторові газети «За вільну Україну» (м. Львів),
Ігореві ПОЧИНКОВІ,
редакторові газети «Експрес»,
Степанові Антоновичу КОВАЛЕВІ,
журналістові з Жидачева,
Андрієві Андрійовичу МОЧАРСЬКОМУ,
директорові ЗАТ «Ходорівський завод продтоварів»,
Богданові Семеновичу НАГІРНЯКОВІ,
директорові ВАТ «Остов» (м. Жидачів),

Наукове видання

ЖИТАРЮК Мар'ян Георгійович

ЧЕТВЕРТОВАНА, АЛЕ ЖИВА. ЗАКОРДОННА ПРЕСА ПРО ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Монографія

Редактор Наталія Житарюк
Комп'ютерна верстка Ірина Гібей
Світлини Володимира Саквука і Мар'яна Житарюка

Оригінал-макет виготовлено в редакції газети «За вільну Україну»

Підписано до друку 05.09.1997. Формат 60x84/16. Папір офсетний N 1. Друк офсетний. Гарнітура «Таймс». Умовних друкарських аркушів 8. Умовних фарбовідбитків 36. Наклад ____ примірників.
Замовлення N ____.

Зверстано в комп'ютерному центрі «ЗВУ». Львів, вул. Вороного, 3. Тел. 72-89-04, факс 72-95-27.

Львівський державний університет імені Івана Франка, факультет журналістики. Україна, 290001, Львів-1, вул. Університетська, 1, тел.: (0322) 74 20 21, 79 47 75.

Віддруковано у друкарні ВКП «ВМС». 290035, Львів-35, вул. Липова Алея, 9, тел.: 42 10 41, 42 10 46. .